

જીવન ઘડતર

[તાર્કિક વિચારો પ્રેરનારો લેખસંગ્રહ]

ચાંપશી વિ. ઉદેશી

ત્રી : 'નવચેતન'

પ્રકાશક

ચાંપશી.વિ. ઉદેશી

'નવચેતન' કાર્યાલય

નારાયણનગર સેન્ટ્રેલ રોડ, અમદાવાદ-૪૭

મુદ્રક :

ફેલેપ પ્રિન્ટરી

બાણુલાલ બી. સોની

૧૫, ધી નાગોરી છુહા

ઓલોગિક વસાહત ધી.

ફેલેપર રોડ અમદાવાદ-૧

પ્રથમાવૃત્તિ જાન્યુઆરી '૬૯

પ્રત ૧૫૦૦

બીજી આવૃત્તિ મે '૬૯

પ્રત ૧૧૦૦

ત્રીજી આવૃત્તિ માર્ચ '૭૧

પ્રત ૧૦૦૦

ચોથી આવૃત્તિ માર્ચ '૭૪

પ્રત ૧૦૦૦

મૂલ્ય રૂપિયા બે

[સર્વાધિકાર લેખકને સ્વાધીન છે]

પ્રકાશક :

આંપરી વિ. ઉદેશી

‘નવચેતન’ કાર્યાલય

નારાયણનગર અમદાવાદ-૭

મુખ્ય વિદેતા .

ગુજરાત પ્રશ્નરત્ન કાર્યાલય

‘કુવારા’ પાસે, ગોધી રોડ,

અમદાવાદ-૧

જાન્યુઆરી
 તારીખ દિવાળી ૧૯૨૧
 આપાલકશ્રી,
 મુંબઈ-૭

સાહેબશ્રી

એચ્છવલાલ ગોરધનદાસ શાહ,

તમે મને પ્રેરણા અને પ્રેરણાદન ન આપ્યાં
 હોત તો કદાચ આ પુસ્તકે જગતનો પ્રકાશ
 જ ન લેતો હોત. મારી હાદિકૃતજ્ઞતા
 નિખાલસપણે પ્રગટ કર્યા વિના મારાથી
 રહી શકાય એમ ન હોવાથી આ પુસ્તકની
 આ ચોથી આવૃત્તિ મારા અંતરની એ
 સૂક્ષ્મ લાવનાના પ્રતીક રૂપે તમને આપું છું.

ચાંપરી વિ. ઉદેશી

અથમાવૃત્તિની અસ્તાવના

અંગ્રેજીમાં એક કહેવત છે કે 'Life begins at sixty' એટલે કે 'સાચું જીવન તો સાઠ વર્ષ પછી જ શરૂ થાય છે.' મારી બાસતમાં આ વાત સાચી ઠરી છે. કોઈ પણ વિષયનો તાત્વિક રીતે વિચાર કરતો તો હું સાઠ વર્ષ પછી જ થયો હતો ! એ પહેલાં તો હું દરેક બાબતનો વિચાર ઉપરછલ્લી રીતે જ કરતો અને કોઈક તથ્યબાની પેઠે, લાખો માનવીઓની જેમ, મુગ્ધપ્રવાહમાં તણાતો રહેતો.

પણ પ્રભુકૃપા કહો કે પૂર્વજન્મના સંસ્કાર કહો, જે કહો તે, પણ લગભગ સાઠ વર્ષની મારી ઉંમરે એક દિવસ 'ગાંધીજી દરેક બાબતનો તાત્વિક રીતે જ વિચાર કરતા' એવું ક્યાંક વાચતાં મારા મનમાં જિયું કે "હું એમ કહું છું ખરો ?" નકારમાં જવાનું મળતાં મેં ત્યારે ને ત્યારે જ મનમાં ગાંઠ વાળી કે કોઈ પણ બાબતમાં બહાર દેખાતી સપાટી ઉપર કે પ્રચલિત માન્યતા ઉપર વિશ્વાસ ન રાખતાં એમાં જિંડાં છિતરણ, એનાં બધાં પાસાં-એને તાત્વિક દૃષ્ટિએ ચકાસવાં ને એ પછી જ એ બાબતની મૂલવણી કરવી. પરિણામે હું દરેક વાતને તાત્વિક દૃષ્ટિએ વિચારતાં શીખ્યો. અને પ્રભુકૃપાએ મારી એ ટેવ એ પછી તો ધીરે ધીરે પરિપક્વ બનતી ચાલી.

એ પછી તાત્વિક દૃષ્ટિએ મેં તારવેલા મારાં મંતવ્યો 'નવચેતન'ને પ્રથમ પાને દર માસે પ્રકટ કરવા માંડ્યાં. એ પ્રકારના લેખોને વાચકો તરફથી સારો આદર મળતાં મેં નિયમિત રૂપે એવા લેખો આપવા માંડ્યા.

અને પંચોતેર પૂર્ણ કરી છોતેરમાં હું પ્રવેશ્યો ત્યારે મારા એવા લેખોનો એક જ અંકમાં સંગ્રહ કરીને મેં જુલાઈ ૧૯૬૨નો

‘નવચેતન’નો અંક ‘ત્રીચિન્તાનંક’ રૂપે પ્રગટ કર્યો. એ અંક અંગે અતિ પ્રોત્સાહક ને પ્રશંસાજન્ય અભિપ્રાયો ચોમેરથી પતરરૂપે મળેલા. છતાં કોઈ પણ પુસ્તકપ્રકાશકે પુસ્તક રૂપે પ્રગટ કરવાની માગણી મારી પાસે કેમ નહિ કરી હોય એની મને નવાંઈ લાગતી હતી. આજે પણ આ પુસ્તક કદાચ જગતનો પ્રકાશ જોત નહિ, જે અમદાવાદના આપજીએ આગળ વધેલા એક શ્રીમંત શ્રી ઓરંગઝેબ-સાહ ગોરધનદાસ સાહે મારા ચિન્તાનલેખો પુસ્તક રૂપે પ્રગ્ન સમક્ષ મૂકવાનું મને સૂચન કરીને જોડે જોડે એના પ્રચારાર્થે પાંચસો રૂપિયાની આર્થિક સહાય આપવાની પોતાની મમતાભરી અને પરમાર્થી શુભેચ્છા સામેથી ન દર્શાવી હોત તો.

એટલે-આ પુસ્તક પાંચસો પુસ્તકાલયોને અર્ધા કિંમતે આપવાની યોજના અમે બેઠેએ ધડી. આ રીતે આ પુસ્તકપ્રકાશનનો સાચો યશ તો પોતાની લક્ષ્મીનો પ્રગ્નના સંસ્કારધડતર માટે સદુપયોગ કરી જાણનાર આ કુદાર અને પ્રેમાળ સંસ્થાનને ફાળે જાય છે. પ્રભુ એમનું કલ્યાણ કરે !

આ વિચારણીય પુસ્તકને પ્રગ્ન તરફથી જો સારો આવકાર સાંપડશે તો ભવિષ્યે આ પ્રકાશનાં બીજાં પણ પ્રેરણાત્મક અને ચિન્તાનપ્રેરક પુસ્તકો પ્રગ્નને ચરણે ધરવાની મારી અભિલાષા છે.

અમદાવાદ
તા. ૩-૧૨-૧૯૮૮ }

ચાંપરી વિ. ઉદેશી

બીજી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના

માત્ર અઢી માસના દ્વંદ્વા ગાળામાં જ આ પુસ્તકની પ્રથમાવૃત્તિની ૧૫૦૦ નકલો અપી જતાં બીજી આવૃત્તિ કાઢવાની

ફરજ પડી છે એ સંતોષ અને આનંદનો વિગલ છે. 'આ બીજી આવૃત્તિને પ્રસંગે જાહેર જનતાનો હાદિક' આભાર માનવાની તક લઈ છું.

અમદાવાદ
તા. ૧૫-૪-'૬૯

ચાંપશી વિ. ઉદેશી

ત્રીજી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના

'૭૦ના નવેમ્બરમાં આ પુસ્તકની બીજી આવૃત્તિની ૧૧૦૦ નકલો ખાપી જતાં આ ત્રીજી આવૃત્તિ કાઢવાનો સુઅવસર આવ્યો એ આવા વિચારણીય ચિંતનસાહિત્યને પ્રજા ક'ઈક આવકારતી થઈ છે એવું સુચિહન છે. આ ત્રીજી આવૃત્તિ પ્રસંગે જાહેર જનતાનો આભાર માનવાની તક લઈ છું.

અમદાવાદ
તા. ૨૨-૨-'૭૧

ચાંપશી વિ. ઉદેશી

ચોથી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના

અનેક વ્યક્તિઓ અને કુટુંબોના ઘડતરમાં ગ્રેરજા રૂપ બનનાર આ લોકપ્રિય ચિંતનપુસ્તકની ૩ જી આવૃત્તિ એકાઠ વર્ષ પહેલાં ખસાસ થઈ ગઈ હતી. ચોથી આવૃત્તિ એ પછી મુરત પ્રગટ કરવાનો હર્ષદો હતો, પણ સંજોગવશાત એ પહેલી માર્ચ '૭૪ને દિવસે પ્રગટ થાય છે.

આ પુસ્તક સમયસર તૈયાર કરી આપવા બદલ "સેલેવ પ્રિન્ટરી"ના માલિકોનો કૃત આભારી છું.

અમદાવાદ
મહા શિવરાત્રી
તા. ૨૦-૨-'૭૪

ચાંપશી વિ. ઉદેશી

અનુક્રમ

આચાર અને વિચાર વચ્ચેનું અંતર	૯
વધારે ચર્ચિયાતી 'કરીઅર'	૧૦
દેશનો એક સૂક્ષ્મ પ્રકાર	૧૨
ક્યાં છે માનવતા ? આ રહી કાગળ પર !	૧૫
'આવતી કાલ' માટે જ 'આજ' આવી છે	૧૮
સિદ્ધાંત માટે સડો ! હક્ક માટે સડો !	૨૦
આપણી પ્રજાને યુગ છે શું ?	૨૨
'શિસ્ત'—જીવનધકતરનું અનિવાર્ય અંગ	૩૩
માનવીનું મહાધન—ચારિત્ર્ય	૩૬
જીવન સાથે સમજૂતી કરતાં શીખો	૪૦
વિચાર એ છીપ છે, આચાર એ મોતી છે	૪૫
આજના યુગનો 'વંદનીય' માનવી કોણ ?	૪૮
એ સૂક્ષ્મ રેખા	૫૦
પૃથ્વીનો પવિત્રતમ વસ્તુ—આત્મા !	૫૩
આજનું 'કહેવાનું' જિંદગી જીવનધોરણ	૫૫
આ યુગનો એકમાત્ર સિદ્ધાંત—સિદ્ધાંતહીનતા !	૫૮
તું અને બનાવી જાણે છે, હું તને બનાવી જાણું છું !	૬૦
માનવજીવનની મોંઘી મૂકી—એકામતા	૬૩
'સાધન' જ્યારે 'સાધ્ય' બની જાય ત્યારે—	૬૬
ત્રેમ એ 'કસા' નથી પણ 'જીવન' છે	૬૮
'પહેલાં જવાબદારી' પછી જ હક્ક	૭૧
'હિંસા'નો એક સૂક્ષ્મ પ્રકાર	૭૩
વિજયનું પ્રથમ સોપાન	૭૬
કાગળનાં ફૂલ	૭૮
દિવાળી અને ઈતર વાંચન	૮૧

કરવા જેવું એ સુપેરે કરવા જેવું	૮૪
દેઉ માનવીનો, દાંત ઠાધીનો !	૮૬
આજના માનવીની આધિગ્રા દેહ !	૮૯
અસામાન્ય સામાન્યતા	૯૧
પ્રસિદ્ધિનો મોહ એટલે સિદ્ધિનો મૃત્યુધંટ !	૯૩
વાચન અને જીવનધડતર -	૯૫
ચાલો, આપણે કરાર કરીએ !	૧૦૨
સીદ્ધી બાઈનો કાબો કાન !	૧૦૮
મૂંસાતી જતી બેઢરેખા !	૧૧૦
જીવતી કરુણા	૧૧૩
લોકશાહી અને ભારત	૧૧૫
વિચારોનું અજીર્ણ	૧૧૭
અદ્વૈત છે એ સંસ્કૃતિ !	૧૨૧
નિષ્ઠા અને સિદ્ધાંતને ભરખો જતો પ્રચાર	૧૨૫
જીવન શું છે ?	૧૨૭
બે ગુજરાતી શબ્દો સુપ્ત થઈ જવાનો ભય	૧૩૨
સાક મિનિટનું સાહિત્ય	૧૩૪
જે સુત્રમાં, પાપ કરવું એ ચા પીવા બરાબર છે !	૧૩૬
વિચાર પણ વિચારીને કરો !	૧૩૮
સાહિત્ય શા માટે ?	૧૪૨
લક્ષમણુરેખા	૧૪૫
કાળભગવાનનું અમૂલ્ય વરદાન	૧૫૧

જીવન ઘડતર

આરતી: વિધા
સાપાલ, રો:
દુર્ગા

આચાર અને વિચાર વચ્ચેનું અંતર

તમે માનો કે ન માનો, પણ રોજ જ રોજ દુનિયા
બધારે બગડતી જાય છે. આનું કારણ એ કે વિચાર
અને આચાર વચ્ચેનું અંતર પ્રતિ દિન સૂરજ જાગ્યે
વધતું જ જાય છે. દુનિયા દિવસોદિવસ વિચારમાં આગળ
વધતી જાય છે અને આચારમાં પાછળ પડતી જાય છે.
—વધતાં વધતાં આ અંતર એટલું તો વિશાળ બની જશે કે
વિચારને આચાર સાથે જરા જેટલી ચે નિસ્થાત હોઈ શકે
એવું માનવા દુનિયા સારું ના પાડશે !

મહાન લેખકો, વિચારકો, તત્ત્વચિંતકો અને વક્તાઓને
દુનિયા પૂજે છે, તેમના વિચારો જાણુવા પડાપડી કરે છે,
પુસ્તકો ખરીદે છે, વર્તમાનપત્રો વાંચે છે, રેડિયો સાંભળે
છે અને જાહેર સભાઓમાં જાય છે, જ્યારે પોતાના
સિદ્ધાંતોને, જગતના જીવનકલ્પ વચ્ચે, આચારમાં મૂકવા
મથતા અને દુનિયા સામે ઝઝૂમતા એકાદ ખૂણેખાંચરે પડેલા
આચારવાન માનવીની જગતને કશી ગણતરી નથી ! કારણ
કે હવે તો દુનિયાને વિચારમાં જ કર્તવ્યની ઇતિશ્રી આવી
ગયેલી દેખાય છે. એથી આગળ કાંઈ કરવાનું જ હોતું
નથી ! મહાત્મા ગાંધી સરખી એકાદ આચારવાન વ્યક્તિને
જગત પૂજે તેથી આચારનું કશું જ દળદર ફીટવાનું નથી.
હવે તો એ સમય આવી ગયો છે કે દારૂના ગેરકાયદા પર
લેખક દારૂ પીને કલમ ઉપાડી શકે અને દારૂને “દૈત્ય”

તરીકે સંબોધીને દુનિયાની છાતી પર આંછ નાખનારા વિચારો ઝીંકી શકે ।

દુનિયા પ્રગતિ નથી કરતી, પણ કંગાલ બનતી જાય છે; કેમ કે દંભનો પડદો ચીરીને જોવાની દુનિયાને હવે દેવ કે કુરસદ નથી કે નથી આચારનું મૂલ્ય સમજવાની તેને હેયે ઝાંખી સરખી પણ તમન્ના ।

આજના યુગમાં બિચારા આચારવાન માનવીઓ વિચારવાન માનવીઓના પગ તળે છુંદાતા છાની ચીત્રો પાડી રહ્યા છે । પણ વિચારના બુલંદ જ્યનાદમાં એ આત્મનાદો કેણુ સાંભળે ?

વધારે ચઢિયાતી ‘કેરીઅર’

પૈમો, પદવી કે પ્રતિષ્ઠા મેળવી આપનારી સિદ્ધિનાં સોપાન એક પછી એક ચઢતા રહી કેઈ આગળ વધતું જાય તેને માટે અંગ્રેજીમાં એક વિશિષ્ટ શબ્દ છે- “કેરીઅર.” એ શબ્દનો સાદો ભાવાર્થ કરીએ તો “દુનિયા-દારી રીતે આગળ વધવું” એવો જ કંઈક થઈ શકે. ગુજરાતીમાં એને માટે “કારકિર્દી” શબ્દ વપરાય છે. -

પણ એ કહેવાની “કેરીઅર” કરતા અનેકગણી ઉચ્ચ અને પવિત્ર ‘કેરીઅર’ હવે આ જમાનામાં આપણી નજર સમક્ષથી ખમી ગઈ છે. માતા, પિતા, પતિ, પત્ની, ભાઈ, ભગિની, પુત્ર, પુત્રી કે પુત્રવધૂ તરીકેનું ચુસ્ત કર્તવ્યપાલન અને એવાં કર્તવ્યપાલનાથે કરવો પડતો આત્મત્યાગ એ જીવનની ઊંચામાં ઊંચી ‘કેરીઅર’ છે, એ સત્ય તો હવે આ દર્શી જમાનામાં લગભગ ખોલે જ પડી ગયું છે ।

પોતાનાં આંધળાં માળાપને કાવડમાં બેસાડી. શ્રવણે તીર્થયાત્રા કરાવી એ પુત્ર તરીકેની એની સર્વોત્તમ “કેરીઅર” હતી-એણે બી. એ. કે એમ. એની ડીગ્રી નહોતી મેળવી છતાં.

આજ પણ આપણાં ગૃહોમાં આપણે કેટલેક સ્થળે ભેદને છીએ કે ગૃહિણી પોતાના આખા કુટુંબ માટે સવારથી સાંજ સુધી વૈતરૂં કરે છે. સાસુસસરાની, પતિની અને બાળકોની સેવાસુત્રા એ જ એના જીવનનું એકમાત્ર ધ્યેય હોય છે. કુટુંબ આખું રાત્રે જમી લીધા પછી ત્યારે જિંદગી માંડે ત્યારે એ ગૃહિણી પરમ સંતોષનો શ્વાસ લે છે અને સ્વજીવનનું સાર્થક્ય અનુભવે છે. સ્ત્રી તરીકેની આ તેની જિંદગીમાં જિંદગી “કેરીઅર” છે અને બેરિસ્ટર, જજ કે લેડી ડોક્ટર બનેલી ઠાક પણ મહિલાની “કેરીઅર” કરતાં એ વધારે પવિત્ર અને વધારે વંદનીય “કેરીઅર” છે.

વર્ષો પહેલાં “સોરેલ એન્ડ સન” નામે વોર્નર બ્રદર્સે તૈયાર કરેલું એક મૂક અગ્રેજી ચિત્રપટ મેં જોયું હતું. એ ચિત્રનું વસ્તુ એવું હતું કે સોરેલ નામે એક ગરીબ વિધુરે પોતાના એકના એક પુત્રને દાખતરી ભણાવવાના પૈસા મેળવવા માટે કરડા સ્વભાવની એક ધનવાન સ્ત્રીને ત્યાં વર્ષો સુધી નાચીજ નોકરી કરી! તેણે જમીન પોવાતું, દર્નિઅર સાફ કરવાતું અને બીજાં કહેવાતાં અનેક હલકાં કામે કર્યાં, એ ધનવાન યજ્ઞ નિષ્કુર બાકિનાં કાળજી પીંધનારાં કઠોર વચનો પણ એ ગળી જતો! અંતે એકનો એક પુત્ર દાખતરીની પરીક્ષામાં દેશભરમાં પહેલે નંબરે

આળ્યો ! એને દોકટરની પદવી એનાયત કરવાનો સરકારી સમારંભ યોજાયો. સોરેલે જિંદા વાતસલ્યભાવે પુત્રને કહ્યું : “ દીકરા ! મારે આ સમારંભ જોવો છે.” પુત્રે શુધ્ધભાવે જવાબ આપ્યો : “ ત્યાં તમારાથી ન આવી શકાય. ત્યાં તો આમંત્રિતો જ આવી શકે.” આથી એ પરમ પ્રેમાળ ભાપે છાતી રીતે એક ઝાડ પર ચઢી જે વિશાળ “ હોલ ” માં સમારંભ હતો તેની ખાસીમાંથી પદવીદાનની ક્રિયા છાતી રીતે જોઈ ! પુત્રને મળેલા સન્માનથી એની આંખમાં હર્ષનાં આંસુ આઘ્યાં. ચિત્રમાં એ વેળાનો “ કુસોબ અપ ” માં લેવાયેલો એનો ચહેરો અને એની આંખમાંનાં હર્ષાંશુ આજ બેતાળીસ વર્ષ પછી પણ મારી નજર સામે તરવરે છે ! મને વિચાર આવે છે : “ એ પિતા અને એ પુત્ર—એ બેમાં કેની “ કેરીઅર ” વધારે જિંદી ? ” આત્મા જવાબ વાળે છે : “ નિશંક પિતાની જ.”

આજવાનાં જળ સમા પૈસો, પદવી અને પ્રતિષ્ઠા પાછળ દોડતી આજની આંધળી દુનિયા આ વધારે ચઢિયાતી “ કેરીઅર ” ને ફરી જોળખતાં શીખે તો કેવું સારું !

દેશદ્રોહનો એક સૂક્ષ્મ પ્રકાર

સામારણ રીતે પોતાના દેશની વિરુદ્ધ કોઈ જોડે, લખે, આચરે કે શત્રુને પોતાના દેશનો કોઈ ભેદ સોંપી દે તેને આપણે “ દેશદ્રોહી ” લેખીએ છીએ. ઇતિહાસમાં આવા પ્રકારની દેશદ્રોહી વ્યક્તિઓનાં દૃષ્ટાંતો કોઈ કોઈ વાર મળી આવે છે.

પણ આ પ્રકારના “ઉધાડા” દેશદ્રોહ સિવાય અન્ય અનેક પ્રકારના “સૂક્ષ્મ” દેશદ્રોહો પણ છે, જે આપણી નજરે ચઢતા નથી. ચોખ્ખી વ્યક્તિને ચોખ્ખી ઉત્તેજન ન આપવું એ પણ સૂક્ષ્મ દેશદ્રોહમાંનો જ એક છે.

તમને પ્રશ્ન થશે કે “કોઈને ઉત્તેજન ન આપીએ તેમાં વળી દેશદ્રોહ શાનો? આપણી મરણ હોય તો ઉત્તેજન આપીએ અને મરણ ન હોય તો ન આપીએ.”

આનો ઉત્તર હું તમને એક સરળ દૃષ્ટાંતથી આપીશ. ધારી લો કે તમારો એક બગીચો છે. તેમાંના રોપાઓને તમે સદંતર પાણી પાવાનું બંધ કરો તો શું પરિણામ આવે? રોપાઓ જતે ઢહાડે નાશ પામે. પણ જો તમે તેમને નિયમિત પાણી પાતા રહો તો એ છોડવા જરૂર વધે ને ફૂલેફાલે. દેશને જો બગીચાની ઉપમા આપીએ તો એ દેશની પ્રત્યેક વ્યક્તિને એ બગીચાના એક રોપાની ઉપમા આપી શકાય અને ઉત્તેજન આપવાની ક્રિયાને પાણી પાવાની ક્રિયા સાથે સરખાવી શકાય.

સત્ય વાત તો એ છે કે માનવશક્તિના મૂળમાં ઉત્તેજન-રૂપી જળ સીંચાય તો જ એ શક્તિ બહાર આવે અને ફૂલેફાલે.

વ્યક્તિઓથી સમષ્ટિ બને છે. વ્યક્તિગત શુભ અને વ્યક્તિગત વિકાસ લાંબે ગાળે અર્તે સમષ્ટિગત વિકાસમાં પરિણમે છે. કોઈ પણ દેશની કોઈ પણ વ્યક્તિ એ દેશનું અત્યંત નાનું છતાં અત્યંત મહત્વનું અંગ છે. એટલે ખરી રીતે તો વ્યક્તિનો વિકાસ એ અંશતઃ તો એના દેશનો

જ વિકાસ છે. અને વ્યક્તિવિકાસ યોગ્ય ઉત્તેજન વગર રૂંધાય છે, એ હકીકત છે. આનો અર્થ એ થયો કે વ્યક્તિને અપાયેલું યોગ્ય ઉત્તેજન દેશના વિકાસમાં પોતાનો ફાળો આપ્યા વિના રહેતું નથી.

પાશ્ચાત્ય દેશોની પ્રખ્યાત યોગ્ય ઉત્તેજનનું મહત્ત્વ પૂરે પૂરું સમજે છે. કલકત્તામાં “કલકત્તા રેન્જર્સ ક્લબ” નામે અંગ્રેજોની એક ક્લબની ક્રિકેટ, હોકી અને ફૂટબોલની રમવા નિયમિત રીતે પચીસ વર્ષ સુધી રમે જાયેલી ! તેની કહર-દાનીમાં એ ક્લબે મને “સૌથી વધારે નિયમિત પ્રેક્ષક” ગણીને એક રૌપ્યચન્દ્રક અર્પણ કરેલો ! એમાં કદર કરવા જેવું શું હતું એ પ્રથમ તો મને સંમજાયું નહિ. પણ એ જાતના મારા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં એ ક્લબના પ્રમુખ શ્રી. ખુસ પીકે ત્યારે મને કહ્યું કે “You have done a lot, because as a spectator you have been more regular than the players themselves and such regularity in anything deserves appreciation.” [“તમે તો ઘણું કર્યું છે, કેમ કે પ્રેક્ષક તરીકે પચીસ વર્ષ સુધી તમે રમનારાઓ કરતાં ઘણું વધુ નિયમિત રહ્યા છો અને કોઈ પણ ક્ષેત્રમાં આવી નિયમિતતા કદરને પાત્ર છે.”] ત્યારે જ મને મારી નિયમિતતાનું મૂલ્ય સમજાયું. આ રીતે જીવનના પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં નાની નાની જાણતોની કદર કરી, વ્યક્તિઓને પ્રોત્સાહન આપી તેમના વિકાસ દ્વારા પોતાના દેશને આગળ ધપાવવાનું કાર્ય, આપણને ઉપલક્ષ્યા દૃષ્ટિએ ન દેખાય એ રીતે, પશ્ચિમના દેશો કરી રહ્યા છે.

કોઈ પણ વ્યક્તિ, કોઈ પણ સમાજ કે કોઈ પણ દેશ ગુણવાનના ગુણ પ્રીતીને તેને ઉત્તેજવાની વૃત્તિ વિના વિકાસ સાધી શકે નહિ એ “સનાતન સત્ય” છે. અને આપણે ભારતવાસીઓ એ સત્યને જેટલું વહેલું સમજીને જેટલું વહેલું આચારમાં મૂકીશું તેટલો વહેલો આપણો ઉદ્ધાર થશે. યાદ રાખો કે જ્યારે જ્યારે તમે કોઈ પણ વ્યક્તિને કોઈ પણ ક્ષેત્રમાં ઉત્તેજન આપો છો ત્યારે ત્યારે તમે દેશને અદ્યક્ષ રીતે મદદ કરી રહ્યા છો ! આપણા મૃતપ્રાય ભારત દેશ માટે તો ઉત્તેજન એ “સંજીવની” છે.

ક્યાં છે માનવતા ? આ રહી કાગળ પર !

માનવહૃદયામાં વ્યવહારે બહુલે કાગળ પર વસવાનો આ કળિકાળમાં માનવતાને શાપ મળેલો જણાય છે, કેમ કે આજના યુગનાં માનવીઓનાં હૈયાં વારંવાર ઢંઢોળાયા છતાં પણ તેમાંથી માનવતા ભાગ્યે જ લાધે છે.

“હું માનવી છું ને મારો એકમાત્ર ધર્મ માનવતા જ છે.” એ પવિત્ર જીવનવાક્ય આજના જમાનાનો માનવી છેક જ ભૂલી ગયેલો જણાય છે. એણે હૈયામાંથી માનવતાને હૈયાનિકાલ કરી છે. અને માનવતાને બીજે ક્યાંય સ્થાન ન મળતાં - તે પુસ્તકો અને સામયિકોના કાગળ પર, છબીધરોના રૂપેરી પડદા પર અને નાટકના રંગમંચ પર જઈને વસી છે !

આપણા આજના જમાનાનો મોટાંમાં મોટો દોષ આચાર કરતાં વિચારને જ વધુ મહત્ત્વ આપવાનો છે. સારા

વિચાર જાહેરમાં પ્રગટ કરનારને કે કામગીર પર હતારનારને
 'સારું' માન મળે છે, પણ સાચા આચાર આચારનાર તરફ
 ભાગ્યે જ કોઈની દ્રષ્ટિ ખેંચાય છે. આને કારણે જ
 માનવતાનું માનવહૈયામાં મૃત્યુ થયું છે અને માનવતાના
 જૂત રૂપે તે આત્મારે કામગીર પર, રંગમંચ પર કે રૂપેરી
 પડદા પર વિકસે છે.

માનવતાનો નાશ કરવામાં વિશ્વયુદ્ધો જખરો ભાગ
 ભજવે છે. એવાં યુદ્ધો લાખો જીવોને યમસદન પહોંચાડીને
 જ સંતોષ નથી પામતાં, પણ માનવીના હૈયામાંથી માનવ-
 તાનું બિંદુ થે બિંદુ ચોપી લઈને જ જાય છે. એવાં યુદ્ધો
 કાળાં બજાર, સંઘરાખોરી, નફાખોરી, નૈતિક અધઃપતન
 વગેરે દુર્ગુણોને સહેલાઈથી માનવહૈયામાં રોપી દે છે,
 કેમ કે એવા દુર્ગુણોને અવરોધવા માનવતા ત્યાં હોતી નથી.

“સાધન” ન્યારે “સાધ્ય” બની જાય છે ત્યારે માન-
 વતા છાનાં હીબકાં ભરે છે. દાખલા તરીકે પૈસો એ “સાધન”
 છે. પણ એ જ પૈસો જીવનમાં ન્યારે “સાધન”ને બદલે
 “સાધ્ય” બની જાય છે ત્યારે ભાઈ ભાઈનું ગળું કાપતા
 અચકાતો નથી ! એ વેળા માનવતા છાનાં હીબકાં ભરી
 ભરીને કદપાંત કરે છે ! પણ દાખલ બની ચૂકેલા માનવ
 પર એ હીબકાં કશી જ અસર કરતાં નથી ! છાને ખૂણે રડી
 રડીને અંતે માનવતા માનવીના હૈયાધરને તણને બહાર
 નીકળી જાય છે અને એ ‘પછી કોઈ નિર્વાસિતાની પેઠે
 કામગીર પર જઈને વસે છે.

તમે સારા લેખકોનાં પુસ્તકો વાંચશો તો એને પાને પાને, માનવતા નીવરતી હશે. તમે એ લેખિનીઓ પર મુગ્ધ થઈ જશો ! એવા લેખકો દેશ અને દુનિયાના તારણકાર છે એમ પણ તમે ઘડીભર માનતા થઈ જાઓ તો નવાઈ નહિ. પણ જ્યારે તમે એ લેખકોના જીવનમાં ડોકિયું કરી તેમના હૈયાને ઉઠેલશો ત્યારે તમને જણાશે કે તેમાંના મોટા ભાગના લેખકોએ માનવતાને સ્વહૃદયમાંથી બહાર ફેંકી દઈને કાગળ પર વહેવા મૂકી દીધી છે અને પોતાના હૈયામાં એ હૈયાનિકાલ માનવતાને સ્થાને આધુનિક દુનિયાએ સર્જેલી સ્વાર્થી ભાવનાઓને રાખી દીધી છે ! તમારાથી નિઃશ્વાસ મુકાઈ જશે, પણ તમને ખબર નથી કે એવા સેંકડો નિઃશ્વાસો મૂક્યા છતાં એ લેખકોએ પોતામાં રહેલી માનવતાનું કશું સાંભળ્યું જ નહોતું અને પરિણામે લાચાર બનીને જ એ માનવતા હવે તો કાગળ પર વસીને પોતાનું જીવન પીતાવી રહી છે.

“માનવી” મટીને “મહાન ઇજ્જતદારી નેતા” કે “વિદ્વાન” થનારા આજ તમને ઠેર ઠેર મળી આવશે, પણ “સાચો માનવી” શોધવા તમે મથશો તો મહાપ્રયાસે હબરમાંથી એકાદ માનવી તમને માનવતાસભર મળી આવશે ! ખાકીના નવસો નવાણું પોતાના હૈયાનું ખાલી ખોણું સ્વાર્થ અને આડંબરરૂપી ક્યારથી ભરીને ગૌરવપૂર્વક પૃથ્વીપટ પર મહાદત્તા અને લક્ષ્મીદેવીની કે કીર્તિદેવીની જયમાળા સ્વીકારી મલકાતો મુખે જીવનને ધન્ય લેખતા તમારી નજરે પડશે. તમારાથી દુઃખી દિલે પુછઈ જશે: “ક્યાં છે માન-

વંતા ?” અને તમારા એ પ્રશ્નની મરકરી કરતો હોય એવો
કર અને પડવા પાડતો ઉત્તર નેપથ્યેથી તમને સંભળાશે:
“આ રહી કાગળ પર !”

“આવતી કાલ” માટે જ “આજ” આવી છે

— “There is always tomorrow” એવું એક અંગ્રેજી
વાક્ય ક્યાંક વાંચ્યાનું કે સાંભળ્યાનું મને યાદ છે. “આવતી
કાલ આવવાની છે” એ વાત જો આપણે યાદ રાખી શકીએ
તો આપત્તિકાળમાં આપણને ઘણું ઘણું આશ્વાસન અને
વિપુલ નૈતિક બળ મળી રહે .

કાળનો અને કુદરતનો એ નિયમ છે કે દુઃખ પછી
સુખ અને તડકા પછી છાંયડો આવવાં. “આજ” જેમ
અનંત નથી તેમ “દુઃખ” પણ અનંત નથી એ સત્ય
જૂલવા જેવું નથી. આજ પછી આવતી કાલ આવવાની જ
છે અને દુઃખ પછી સુખ આવવાનું જ છે.

કાળ જેમ અનંત છે તેમ આશા પણ અમર છે.
અને એ અમર આશાના ગર્ભમાં “આવતી કાલ” ધ્રુપાઈ
છે. આશા એ જો માનવીનો જીવનતંતુ લેખાય તો “આવતી
કાલ” પણ માનવીનો જીવનતંતુ શા માટે ન લેખાય ?
“આવતી કાલ” એટલે જ નવી આશા, કંઈક નવું, કંઈક
“આજથી જુદું” અને “કંઈક પામવા સરખું” એ ભાવના
નિરંતર સેવનાર માનવી જીવનમાં કદી હતાશા અનુભવતો
નથી. એનો આશાદોર તો અતૂટ અને અખંડ રહે છે.

“આજ કંઈ વળ્યું નહિ” માટે “આવતી કાલે પણ

શું વળશે ?” એવું ‘કદી ધારતા નહિ. કાલ નકામી જશે એવું કદી વિચારતા નહિ. સંભવ છે કે ભાવિએ તમારે માટે “આવતી કાલ” તમારી “આજ” કરતાં એટલી બધી જુદી ઘડી રાખી હોય કે ઘડીભર તો તમે વિરમય પામી જાઓ ! તમે ન કહ્યેલું કહાય આવતી કાલે જની પણ જાય ! તમે ન ધારેલું કહાય આવતી કાલે તમારી પાસે આવી પણ પડે ! માટે સદૈવ “આવતી કાલ”માં ઘરૂં રાખો.

ભૂતકાળની નિષ્ફળતાઓ અને ભૂતકાળનાં દુઃખો યાદ કરી કરીને નિશ્વાસ મૂકનાર અને દુઃખી થનાર માનવી ભૂલી જાય છે કે “જઈ કાલ” ફરી આવવાની નથી તો આજે એનું દુઃખ શા માટે ? અને “આવતી કાલ” તો હજી આવવાની છે તો એની આશા શા માટે નહિ ? ભૂતકાળને ભૂલવો ને ભાવિમાં ઘરૂં રાખવી એ જ જીવનને સુખી બનાવવાનો સાચો માર્ગ છે. બહુકે તમારો ભૂતકાળ જો દુઃખી હશે તો સુખી ભાવિ જીવન આવવાનો વધારે સંભવ છે, કેમ કે દુઃખ પછી સુખ એ જ કાળવ્યકની ગતિનો અટલ નિયમ છે.

કાળજીવેરી રાતમાં અટવાતો મુસાફર સારી રીતે જાણે છે કે મળરકું આવવાનું જ છે. એ રીતે “આજ”ના અંધ-કારમાં અટવાતા માનવીએ પણ ખાતરી રાખવાની છે કે “આવતી કાલરૂપી મળરકું” આવવાનું જ છે. જીવનની કોઈ પણ સ્થિતિ, જીવનનું કોઈ પણ દુઃખ, જીવનની કોઈ પણ નિરાશા અનંત કાળ સુધી ટકી રહેવા સમર્થાં જ નથી. ક્ષણિક એ દુઃખ, ક્ષણિક એ નિરાશા કેવળ “આજ”

પૂરતાં” જ છે એમ માની લઈને “આવતી કાલ” તરફ આશાની ખીટ માંડીને જોનાર માનવી કદી હારતો નથી.

એટલે જ્યારે તમારું હૈયું સાવ જોમી ગયું જાય, જ્યારે તમારી ચારે બાજુ નિરાશાનાં પૂર ઉમટ્યાં હોય અને જ્યારે તમે હિંમત હારી જવાની અણી પર હો ત્યારે એટલું જ યાદ રાખ્યો કે “આવતી કાલ” માટે જ “આજ” આવી છે, અને “જો આવતી કાલ આજથી જુદી જ હશે.”

સિદ્ધાંત માટે લડો ! હક્ક માટે લડો ! !

વર્ષો પહેલાં એક અંગ્રેજી બોલપટમાં જોયેલો એક પ્રસંગ મારા મગજ પરથી ભૂંસાતો જ નથી ! એક અંગ્રેજિકન યુવાન પોતાની પ્રેમસી સાથે બસમાં જોમી સહેલ-ગાદિ જતો હતો. સિદ્ધાંતને ખાતર તેને ત્યાં અમુક વિરોધ ઉઠાવવો પડ્યો. તેમાંથી બોલાવ્યાલી ધર્મ સામાવાળાએ એકાદ હલકો શબ્દ કહ્યો. પેલા યુવાને એવો શબ્દ ઉચ્ચારનારને તમાચો લગાવી દીધો ! વાત મારામારી સુધી પહોંચતાં બસ એક નાના ગામના સ્ટેશન પાસે યોશી ગઈ, પોલીસ આવ્યું અને બેઠને પકડી જઈને ત્યાંની તાત્કાલિક નાના ફેંસલાએ આંખતી અદાલતમાં ખડા કર્યાં. ન્યાયાધીશ માનસશાસ્ત્રનો ઊંડો અભ્યાસી હતો. કેસની ખબર વિગતો સાંભળી સિદ્ધાંતને ખાતર લડનારા પેલા યુવાનને તેણે નિર્દોષ ઠરાવીને છોડી મૂક્યો ! કોર્ટ રૂમની બહાર નીકળ્યા પછી પેલા યુવાનને તેની પ્રેમસીએ કહ્યું : “Oh dear ! you

were wonderful !” મુવાનની સૈદ્ધાંતિક લડત પર તે મુગ્ધ બની ગઈ હતી ! આ પ્રસંગ મારાથી કેમે કર્યો ભૂલાતો નથી.

એની સરખામણીમાં મારા જ છવનમાં બનેલો એક પ્રસંગ મૂકું. થોડાંક વર્ષ પહેલાં મુંબઈના મારા એક સ્નેહીએ ઉતારેલું બોલપટ અમદાવાદના એક છબીઘરમાં રજૂ થયું હતું. મુંબઈના મારા એ સ્નેહીએ મને એ બોલપટ જોવાનો આમંત્ર કરી સ્થાનિક છબીઘર પર બે જણનો પાસ લખી મોકલ્યો હતો. હું મારાં સ્વર્ગસ્થ પત્નીને લઈને ચિત્ર જોવા ગયેલો. આગલો “શો” છૂટવાને દશેક મિનિટની વાર હતી. “લોખી”માં એક બાંકડો પડ્યો હતો તેના પર “શ્રીઓ માટે” એમ લખ્યું હતું. મેં મારાં પત્નીને એ બાંકડા પર બેસવા કહ્યું. પણ એ છબીઘરના એક માણસે “હમણાં ત્યાં બેસવા નહીં મળે, ‘લોખી’ની બહાર જઈને બિમા રહે, કેમ કે આગલો શો’ છૂટનાર છે.” એમ કહ્યું. વાંધો ઉઠાવી હું મેનેજર પાસે ગયો. મેનેજરે પણ પોતાના માણસનો જ પક્ષ લીધો અને મારાં પત્નીને એ બાંકડા પર ન જ બેસવા લીધાં. વિરોધમાં મેં તેમને પાસ બતાવીને કહ્યું કે “જો તમે મારાં પત્નીને આ બાંકડા પર નહિ બેસવા દો તો વગર ચિત્ર જોયે હું ચાલ્યો જઈશ.” મેનેજર માન્યો જ નહિ. મેં તેની નજર સમિે જ પાસ ફાડી નાખ્યો. ને મારાં પત્નીને લઈને ચાલતો થયો ! એ વેળા આગુબાબુના બધા માણસો મારા સૈદ્ધાંતિક વિરોધને સમજ્યા વગર મારા પર હસવા લાગ્યા ! એકે કહ્યું “એક તો મક્કનો પાસ મળ્યો છે ને ઉપરથી કાકા પાછા રૂઆળ છાંટે છે !” બીજાએ

હયુ; “અરે ‘હાકા ! હુંવે આવ્યા છો તો જોઈને જ જાવને !
ખાંકડે ન બેસવા દીધાં એમાં શું થઈ ગયું ? વગર પૈસે
પિકચર જોવા મળે છે તે શું કામ ગુમાવો છો ?” મને
મેનેજર કરતાં પણ એ માણસો પર વધારે ચીક ચઢી.

આ જો પ્રસંગો સરખાવતાં તમને આપણા અને
પાશ્ચાત્ય દેશોના માનસ વચ્ચેનો ફેર સમજાશે. પાશ્ચાત્ય
લોકો જીવનના પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં અન્યાય સામે પોક્કાર ઉઠાવવામાં
માને છે. સૈકાજૂની ગુલામીને અંગે આપણે નાના નાના
અન્યાયો સહન કરવા ટેવાઈ ગયા છીએ.

સિદ્ધાંત માટે જીવો, ‘સિદ્ધાંત માટે જ લોગ આપો
અને વખત આવ્યે સિદ્ધાંત ખાતર ક્રાંતિ થવા પણ તૈયાર
બૃહો ! એ જ સાચું જીવન છે, કેમ કે જીવન અને સિદ્ધાંત
અલગ અલગ જીવી શકે નહિ.

આપણી પ્રજાને થયું છે શું ?

મને યાદ છે કે ભારતને આઝાદી મળ્યા પહેલાં હું
કલકત્તામાં હતો ત્યારે અવારનવાર ત્યાંના મારા મિત્રોને
કહેતો કે “ન્યારે આપણા લોકો જાહેર ખગીચાઓમાં,
છખીધંદોમાં અને નાટ્યગૃહોમાં, જાહેર સભાસ્થાનોમાં તેથા
અન્યાન્ય જાહેર સ્થળોમાં શાંતિપૂર્વક અને શિસ્તથી વર્તતા
રીખશે, ન્યારે આપણા લોકો ઓછી વાત ને આજુ કામ
કરવાની ટેવ પાડશે અને ન્યારે પાશ્ચાત્ય પ્રજા સંસ્કૃતિ
આપણા જીવનની ઝીણી ઝીણી બાબતોમાં પણ આપણા
જીવનમાં વણાઈ જશે ત્યારે જ આપણને ‘સ્વરાજ્ય’ મળશે

ને તો જ આપણે સ્વરાજ્યને લાયક ગણાઈશું.” મારા મિત્રો આ સાંભળીને હસતા, પણ હું તો મારા મતને જ દઢતા-પૂર્વક વળગી રહેતો અને આજે પણ—

અને આજે પણ જ્યારે આપણને આઝાદી મળ્યે હવે સત્તાવીસ વર્ષ વીતી ગયાં છે ત્યારે પણ હું મારા ઉપલા મતને જ વળગી રહું છું. બહુકે મારી એ માન્યતા દઢતર થઈ છે કે આઝાદી મળ્યા પછી નૈતિક ધોરણમાં, સંસ્કારમાં અને શિસ્તમાં આપણી પ્રજા વધારે નીચી ગઈ છે. મારા એ મતવ્યના સમર્થનમાં આ લેખમાં મારા થોડાક વિચારો રજૂ કરીશ.

રેડિયો પર આપણા વડા પ્રધાન કે અન્ય નેતાઓનાં કે પ્રધાનોનાં ભાવિ ભારતનું લબ્ધ ચિત્રણ કરતાં વાર્તાલાપો સાંભળું છું ત્યારે મારે અંતરે ભારતના સુખદ ભાવિ માટે થોડી વારને માટે આશાના અંકુરો પ્રસ્ફુટિત થાય છે, પણ એ વાર્તાલાપો પૂરાં થયાં પછી જ્યારે આપણી પ્રજાનો અને એ પ્રજાના મને થયેલા અનુભવોનો હું વિચાર કરું છું ત્યારે નિરાશાના એક મહાપ્રચંડ વાયુગોચરથી આશાના એ અંકુરો ધરમૂળમાંથી ઉખડી પડે છે.

પંચવર્ષીય યોજનાઓનું સોનેરી સ્વપ્ન મને ઘડીભર મુગ્ધ અને આશાવંત બનાવી મૂકે છે. એ યોજનાઓ પાર પડતાં આપણે સુખી થઈ જઈશું એવું ઘડીભર મને લાગે છે. પણ બીજી જ સવારે હું છાપામાં વાચું છું કે “અમુક બંધ બાંધતાં લાગ્યો રૂપિયા ઉત્થાપત થઈ ગયા !” ત્યારે

આપણી પ્રજા માટે અને ભારતના દુર્ભાગ્ય માટે અને પાશ્વર દુઃખ થાય છે.

— અત્યારે દુનિયામાં આગળ વધેલા પાશ્ચાત્ય દેશોમાં એ દેશોમાંનો દેઈ પલુ સામાન્ય પ્રજાજન એવી માન્યતા થાય છે કે તેના પોતાના પર સૌથી વધારે અધિકાર પોતાના દેશનો છે. પછી સમાજનો છે. એ પછી જોઈએ અધિકાર કુટુંબનો તેના પર છે અને સૌથી જોઈએ અધિકાર તેનો પોતાનો પોતાના પર છે. આપણે ત્યાં આનાથી વિપરીત જ માન્યતા છે. આપણે માનીએ છીએ કે આપણા પોતાના પર સૌથી વધારે અધિકાર આપણા પોતાનો જ છે. “સ્વ” માટે અને સ્વાયં માટે જ આપણે જીવીએ છીએ. એથી જોઈએ અધિકાર આપણા પર આપણા કુટુંબનો, એથી જોઈએ સમાજનો અને એથી જ જોઈએ—બધે નહિવત્—અધિકાર આપણા દેશનો છે ! આ સ્વાયં ભાવનાને પરિણામે આપણામાં પ્રજાકીય ભાવના (National spirit) જેવું કશું હોતું નથી. સ્વાયં—અને દેવળ સ્વાયં જ—આપણું જીવનધ્યેય હોય છે. આપણી પ્રજાના ઘેય માટે પલુ આપણે કંઈક કરવું જોઈએ, આપણા ધંધામાં કે આપણા પ્રત્યેક કાર્યમાં “સેવાવૃત્તિ” (Mission) રાખી શકાય અને એ દ્વારા આપણી પ્રજાનું અને આપણા દેશનું મહત્ત્વ કરી શકાય એ વિચાર તો આપણને હતી આવતો જ નથી !

દુનિયાના ઘણાખરા દેશોમાં પ્રવાસ કરી આવેલા મારા એક સ્નેહીએ અને એક વાર કહ્યું હતું કે “સ્વાયં”

તો આણુસના શ્વાસ ત્યાં જ જડાયેલો છે એ ખરું, પણ એ સ્વાર્થ પૂરો કરવાની રીત કંથ કંથમાં જુદી જુદી હોય છે. અને મારા જ્ઞાતઅનુભવથી મને જણાયું છે કે સ્વાર્થ પૂરો કરવાની નિકૃષ્ટમાં નિકૃષ્ટ રીત આપણા હિંદમાં છે.” એમનો આ મત સર્વોંશે સાચો હોય કે અલ્પાંશે ખરો હોય, પણ એટલું તો નિશ્ચિત જ છે કે આપણે આપણા સ્વાર્થને લોગે આપણા દેશને અને આપણી પ્રજા સમ-સ્તને હાનિ પહોંચાડતાં ચૂકવા નથી.

મારા ઉપલા મંતવ્યના સમર્થનમાં આપણા દૈનિક જીવનમાંથી થોડાંક સાંદાં, સરળ ઉદાહરણો તમારી સમક્ષ હું રજૂ કરીશ. એ પરથી તમારી ખાતરી થશે કે આપણે ખરેખર જ હજી સ્વરાજ્યને લાયક નથી બન્યા. નાની વયમાં જેમ કોઈ છોકરાને યશ્ચાવી દેવામાં આવે અને તે પોતાના સંસારનું ગાડું ગમે તેમ ખેંચે બધાં એ રીતે અપરિપક્વ દેશમાં આપણને આઝાદી મળી ગઈ છે અને આપણે ગમે તે રીતે એ સ્વરાજ્ય-શકટ ખેંચે જઈએ છીએ. એ માટેની લાયકાત હજી આપણામાં આવી જ નથી !

મારા જેવા એક સામાન્ય પ્રજાજનને પોતાના દૈનિક જીવનમાં આપણી સ્વાર્થી પ્રજાનો કેવો અનુભવ થાય છે તે વિશે હવે લખીશ.

હું બસમાં બઠિં છું ત્યારે મને જણાય છે કે બસમાં શી રીતે બેસવું એ પણ આપણામાંના ઘણાને હજી આવં-

હનું નથી ! બેજાણની બેઠક હોય તેમાં બેઠ જણ પરાબર
 મીઠાં બેસે તો જ બેઠ યોગ્ય રીતે બેસી શકે. પણ દુઃખ
 સાથે હું બેઠું છું કે મારી બાજુમાંનો બીજો બેસનાર ઘણી
 વાર ત્રાંમો બેસે છે. તેને સરખો બેસવાનું કહેતાં કાં તો
 તે ગુસ્સે થઈ જાય છે કે કાં તો તેને માફ લાગી જાય છે.
 કેટલીક વાર તો તે દલીલ કરે છે : “હું ગમે તેમ બેસું
 તેમાં તમારે શું ?” બસના બીજા ઉતાડ્યો પણ તેનો જ
 પણ મોટે ભાગે લે છે. આવી નાની બાબતમાં પણ આપણી
 પ્રજાની બિનલાયકાત જોઈ હું મનમાં જ દુઃખી થાઉં છું.
 એ પછી મને જણાય છે કે તે બસના ઉતાડ્યો સાથે
 વિનયથી કેમ વર્તવું તેનું જ્ઞાન બસ કન્ડક્ટરોમાંના મોટા
 ભાગનાને હોતું નથી. ઉતાડ્યો સાથે વિનયથી શા મોટે
 વર્તવું, જોઈએ એ બસ કન્ડક્ટરને મમજાતું જ નથી ! તેની
 માન્યતા હોય છે કે પોતે ક્યાં ઉતાડ્યોના બાપનો શુભામ
 છે ? પોતે “જાહેર સેવક” (public servant) છે, એ વાત
 તો એ બૂલી જ જાય છે !

દ્રેનમાં જાઉં છું તો “તેત્રીસ ઉતાડ્યો મારે” એવું
 લખેલા ડબ્બામાં ત્રેસઠ ઉતાડ્યો ખડકાયા હોય છે ! તેમાના
 કેટલાક જિભા પણ હોય છે. અને આમ છતાં એકાદ પાટલી
 -પર કોઈકે વ્યક્તિ પોર્ણ દહાડે નિરાંતે ઘસઘસાટ જિંદગી
 હોય છે ! ડબ્બાની “કોરીડોર” સામાનથી એટલી તા ભરચક
 થઈ ગયેલી હોય છે કે લઘુશંકા મારે જો ડબ્બાને છેડે
 આવેલા સફાઈખાનામાં જવું હોય તો સામાનની પેટીઓ

અને કોથળાઓની કે કરંડીયાઓની ટેકરીઓ ફૂદી ફૂદીને જ જઈ શકાય ! ડબ્બામાં જ લોકો થૂંકે, કેળાંની કે બીજાં ફળોની છાલ નાખે, શીંગનાં ફોતરાં નાખે, બીડીનાં ફુંકાં નાખે અને બીજી અનેક રીતે ડબ્બાને ગંદો બનાવી મૂકે. ડબ્બામાં ઘેંઘાટનો તો પાર જ નહિ ! કોઈકે ગાતું હોય તો કોઈકે મોટેથી વાતો કરતું હોય તો વળી કોઈકે બે જણ વચ્ચે હળવી તંકરાય પણ જતી હોય ! બિખારીઓનો, ધર્માદા સંસ્થાની પેટીઓ ફેરવનારાઓનો અને જુદાં જુદાં ફેરિયાઓનો ત્રાસ પણ ઓછો હોતો નથી. શાંતિ, શિસ્ત કે વ્યવસ્થા ડબ્બામાં ક્યાંય નજરે પડતાં નથી !

દિવસરના કામથી યાકીને આરામ (Recreation) મેળવવા હું ફિલ્મ જોવા જઈ છું. ટિકિટ લેવા લાઇનમાં ઊભું છું તો મારી પાછળનો માણસ ધક્કા માર્યા વિના રહેતો નથી. કોઈ વળી પોતાના એક કે એકથી વધારે સ્નેહીઓને લાઇનની વચ્ચે ધુસાડી દે છે. “ક્યુ” માં કેમ ઊભવું એ પણ આપણી ગ્રંથે આવડતું નથી ! હું જેમતેમ ટિકિટ કઢાવીને છબીઘરમાં દાખલ થવા જઈ છું તો વહેલા દાખલ થવા માટે લોકોને પડાપડી કરતા ને ધક્કામુક્કી કરતા જોઈ વધારે દુઃખ પામું છું. અંતે હું છબીઘરમાં દાખલ થાઉં છું અને મારી જોડક લઈ છું. પણ મને જણાય છે કે હાથ ટેકવવા માટેનો મારી જોડકનો જમણી ખાજુનો લાકડાનો હાથો છે જ નહિ ! મહિનાઓથી એ હાથો તૂટી ગયો છે. પણ તેને સમજાવવાની છબીઘરના માલિકને કુરસદ નથી કે

પછી પડવા નથી ! વળી ‘બંડલ’ જેવી ક્ષિત્તિ જોતાં જોઈ
 ન જવાય એ માટે થીયેટરવાળાઓએ બેઠકમાં પુષ્કળ માંકડો
 એમ ને એમ રહેવા દઈ એ અંગે કર્યો ઉપાય લીધો નથી !
 થીયેટર પણ ખાસ્સું તબેલા જેવું છે. અધૂરામાં પૂરું મારી
 પાછલી બેઠક પર બિરાજેલા મહાપુરુષ પોતાના પગ ખૂબ
 જોયા કરીને મારી બેઠકના પાછલા ભાગ પર ટેકવી પોતે
 એટલા આરામથી બેસે છે કે એમના પવિત્ર ચરણો કોઈ
 કોઈ વાર તો માગ ખભાને સ્પર્શી જઈ મારા ખભાને પાવન
 કરે છે ! હું તેમને એ રીતે ન બેઠવા વિનવું છું ત્યારે એ
 મહાતુભાવ તરત જ નારાજ થઈ બાય છે. પોતે કશું ‘એડ’
 કયું હવું એવું તેમને લાગતું જ નથી ! હું આપણી પ્રજાના
 સ્વાર્થી માનસ વિશે દુઃખ કરતો કરતો ક્ષિત્તિ જોવામાં મન
 પરોવવાનો ચલ કડું છું. ક્ષિત્તિમાં પ્રેમલા પ્રેમોલીની
 સુવાણી પાત છે, તારાબરી રાત છે, ગમે ત્યાં મુકાયેલાં
 ઇશિકનાં ગાણાં છે અને બેવકૂફીલરેડું પ્રદર્શન છે. ક્ષિત્તિ
 જોતાં જોતાં જ હું એ વિશે દુઃખપૂર્વક વિચાર કરવા લાગું
 છું કે તરત મને મનમાં ને મનમાં જ જવાળો મળી જાય
 છે કે “ચિત્રનો નિર્માતા સ્વાયં સિવાય કશામાં માનતો
 નથી. પ્રત્યેક સંધાની સાથે સાથે ઘોડીક ‘મેવાવૃત્તિ’,
 (Miasma) રાખવી પણ પ્રભકલ્યાણ માટે જરૂરી છે એ
 વાત તો એની કલ્પનામાં પણ આવતી નથી ! ક્ષિત્તિ પૈસા
 કમાવા માટે ઉતારાય છે—પ્રજાના કલ્યાણ માટે નહિ—એવી
 જ તેની માન્યતા હોય છે.” હવલાળી હિંદના બાવિ માટે
 કપાળ ફટતો— થીયેટર બહાર આવું છું.

મને તરસ લાગી છે. પાણી પીવા સ્ટોલ પર જઈ છું તો ત્યાં પણ કૌલાહલ અને ધક્કામુક્કી જ અનુભવું છું. એક જોણ પાણી પીને પોતાના બ્લાસમાં વધેલું પાણી એવી રીતે ફેંકે છે કે તે મારા પગના નીચેના ભાગ પર પડે છે ! હું તેની સામે સહેજ ગુસ્સાભરી નજરે જોઉં છું, પણ કંઈ જ ન બન્યું હોય અને પોતે જાણે પુણ્ય કર્યું હોય છતાં હું તેના તરફ ક્રોધભરી નજરે જોતો હોઉં એવું માનતો હોય એ રીતે એ માણસ તો ચાલતો થઈ જાય છે !

ગમે તે રીતે ચિત્ર પૂરું જોઈને હું થીયેટરની બહાર નીકળવા ચલ કડું છું. હું હુઝ વચ્ચે જોઉં છું કે બહાર નીકળવામાં પણ લોકો ધક્કામુક્કી કરે છે ! શિસ્તપૂર્વક, શાંતિથી છળીધરની બહાર નીકળતાં પણ તેમને આવડતું નથી ! બહાર નીકળી લઘુશંકા માટે હું એક જાહેર પેશાબખાનામાં જઈ છું તો “લઘુ” ને બહારે “શુરૂ”માં માનનારા ભારતના ઠેઠક લાયક નાગરિકે શુરૂશંકાથી એ પેશાબખાનાને ભરી મૂક્યું હોય છે ! તેની હુર્ગેય મારાથી સહેવાતી નથી ! નાક ફાળીને હું લઘુશંકાનું કાર્ય પૂરું કરું છું મૂતરડીની શીત પર એવાં તો બીજાંત્ર વાક્યો લખ્યાં હોય છે કે તે અહીં ફરી લખી શકાય તેમ નથી ! આપણી પ્રજાના ગંદા અને સ્વાર્થી માનસ વિશે વધારે જિંદા વિચારમાં પડી જઈ હું બહાર આવું છું ને રસ્તા પર આગળ વધું છું.

કંઈક ખુલ્લી હવા અને રાહત મેળવવા હું થોડેક દૂર

આવેલા એકે બાગમાં જઈને બાંકડા પર બેસું છું. મારી બાજુએ બાંકડા પર બેઠેલો એક સદેલાણી “તુમ્હીને મુઝકે પ્રેમ સીખાયા” એ ફિલ્મી ગીત અતિથય કર્કશ અવાજે લલકારે છે. શાંતિ મળવાની મારી આશા ફરી ખંટિત બની જાય છે. જરા વાદે એક નામીચી ફિલ્મ નટીના ખાનગી છવન વિશે ચુંવાણી વાતો કરતા બે કોલેજીયનો જેવા લાગના યુવકો ત્યાંથી પસાર થાય છે. આપણી જે કોલેજોએ એક કાળે દેશવ દૂવ, નરસિંહરાવ અને આનંદરાંકર દૂવ જેવાં રત્નો આપેલાં એ જ કોલેજમાંથી હવે આવાં રત્નો બહાર પડી રહ્યાં છે એ વિચાર તેમ જ આપણા દેશની ભાવિ આશા સમા એ યુવાનો ભાવિમાં કેવા નીવડશે એની ચિંતા મને મૂંઝવે છે.

સ્વાર્થ, સ્વાર્થ ને સ્વાર્થ ! હું કેઈ કડિયાને મારે ઘર કામ માટે રોજ પર બોલાવું છું તો તે અર્ધો દિવસ તો વાતોમાં, નાસ્તા અને ચા માટે જવામાં અને બીડીઓ ફૂંકવામાં જ કાઢી નાખે છે ? બાકીનો અર્ધો દિવસ તકલાદી કામ કરીને મારી પાસેથી તે આખા દિવસનો રોજ લઈ જાય છે. આમ છતાં તેને તેવું અંતર જરા ■ ડગાવું હોતું નથી ! આમ કરવું એને તો એ ચોતાનો જન્મસિદ્ધ હક્ક માને છે ! મને એ વેળા જાપાનનો કારીગર યાદ આવી જાય છે, મકાનના કેઈ કોન્ટ્રાક્ટરને હું થોડુંક કામ ઉપડ આવું છું તો એ કામમાં એ બને તેટલો ઓછો સિમેન્ટ વાપરીને અને બને તેટલી વધારે રેતીનો ઉપયોગ કરીને બે પૈસા વધુ રીંતે કમાઈ લેવા તેની જ ફિકર રાખે છે ! “બિઝનેસ

મોરાલીટી” જેવું તેને કશું હોતું નથી ! મને લાગે છે કે આપણી આઝાદીની ઈમારત પણ આવા સ્વાર્થી લોકો સિમેન્ટને બદલે રેતીથી જ ચણી રહ્યા છે. એ ઈમારતની મજબૂતીની તેમને કશી પડી નથી (તેમને તો પોતાના ખીસા ભરવાની જ પડી છે) અને રાજકીય ટોચે બેઠેલી વ્યક્તિઓને આ વાતની કશી ખબર હોય તો એ વ્યક્તિઓ આ વાત પર સિમેન્ટ લગાડીને એને શોલીલી દેખાડવા યત્ન કરે છે એમ કહેવું પડશે. એ બિચારા નેતાઓ તો માને છે કે થોડાં વર્ષમાં ભારતમાં ‘રામરાજ્ય’ પ્રસરી જશે !

આપણા લોકોમાં પોતાની જોખમદારી કોઈ સમજતું નથી ! આપણા પ્રબળનના હરેક કાર્યમાં ધાછળ મુખ્યત્વે તો દેશપ્રેમનો અભાવ અને સ્વાર્થની પ્રચૂરતા જ રહેલાં હોય છે. વધારે દુઃખકર તો એ છે કે એ સ્વાર્થ પૂરો કરવાની તેમની રીત સામા માટે લગભગ ‘કુસ્તાલરી’ બની જાય છે ! વગર માણે પોતાનું દેણું ચૂકવી દેવાની ટેવ બહુ ઓછા ભારતવાસીઓમાં હોય છે. સામાને ચાર-છ પક્કા ખવડાવ્યા વગર સામાના પૈસા આપી દેવા એ તેમને પાપ કરવા સરખું લાગે છે ! તેમના લોહીમાં જ એ નથી ! “સામેા માણસ પોતાની ગરજો-પક્કા ખાય ■ તેમાં એ આપણા પર તે શો ઉપકાર કરે છે?” એવી તેમની માન્યતા હોય છે !

. મને લાગે છે કે આઝાદીની ઈમારતનો પાયો જ કાચો છે. ઉપર ચણતર ચતું બાંધે જ છે અને સાતમે માળે

ટોચની વ્યક્તિઓ ભેડી છે. તેઓ તો સબ્ય ઈમારત જુઓ છે. પણ “પોયા”ની વાત કોઈ કરતું નથી કે વિચારતું નથી !

વ્યક્તિથી જ સમષ્ટિ બને છે. એ માટે ત્યાં સુધી વ્યક્તિના જીવનમાં શિસ્ત, પ્રબલકીય ભાવના અને દેશ માટે પોતે જીવવાનું છે એવી માન્યતા વજ્રમય નહિ ત્યાં સુધી સમષ્ટિ (એટલે કે પ્રજા) શી રીતે તૈયાર થાય ? કાળાં બળર, લાંચરુસ્વત, દગાખોરી, વચનભંગ, નૈતિક પતન, વિદ્યાસઘાત, સ્વાર્થ આડે બીજા કશાનો વિચાર ન કરવાની વૃત્તિ—આ બધા દુર્ગુણો આપણી પ્રજાના હાડોહાડમાં વ્યાપી ગયા છે.

મારા દુર્ભાગ્યે કોઈ કોઈ વાર સરકારી કચેરી સાથે થવું મને કામ પડે છે. સરકારી અદાલતની તુમાખી અને સરકારી કારકુનોની લાંચરુસ્વત લેવાની વૃત્તિ બ્રિટિશ અમલમાં હતાં તે કરતાં જરાય ઓછાં થયેલાં જણાતાં નથી. જે કામ ત્રણ કલાકમાં થઈ જાય એમ હોય એ માટે એ સરકારી “ખાતું” ત્રણ મહિના લગાડે છે ને મને તેર ધક્કા ખવડાવે છે ! “રેક ટેપીંગમ” (તુમારી પદ્ધતિ)માં જરાય ઘટાડો થયો જણાતો નથી. મને વિચાર આવે છે : “આપણી સરકાર એટલે આપણી પ્રજા જ ને ? સરકારી કાનૂનોનો અમલ કરનાર અને સરકારી હોદ્દા પર બેસનાર તો આપણા જ પ્રજાજનો છે ને ? અને આપણી પ્રજા હજી ઘડાઈ જ ક્યાં છે ? સાર્વજનિક હિતની વૃત્તિ પ્રજાને હૈયે જન્મી જ ક્યાં છે ?”

દસ હજાર ટનની એક ગંજાવર સ્ટીમરના તળીયાનો એક જ નાનો ‘સ્કૂ’ જો દીલો થઈ જાય અને પછી નીકળી જાય તો એ ‘સ્કૂ’ને જો ફરી વાર સરખો લગાડીને સ્ટીમરનું તળીયું સાબૂત કરવામાં ન આવે તો છેવટે સ્ટીમર ડૂબી જાય ! આ કારણે જ એ નાના ‘સ્કૂ’નું મહત્ત્વ સ્ટીમરનો ‘કપ્તાન’ સમજે છે અને એથી જ એને વારંવાર તપાસાડાવતો રહે છે. એ જ રીતે આપણા પ્રધાનિા ન્યારે પ્રગરૂપી સ્ટીમરમાં ‘નાના સ્કૂ’નું મહત્ત્વ સમજતા થશે ત્યારે જ આપણા દેશરૂપી જહાજમાં પાણી ભરાઈ જતું અટકાવી શકશે. નાની નાની બાબતોમાં પ્રજાની દરેક વ્યક્તિ ન્યાં સુધી ઘડાય નહિ ત્યાં મુધી પ્રજા ‘પ્રજા’ તરીકે તૈયાર થાય જ નહિ. અને પ્રજા તૈયાર ન થાય ત્યાં સુધી દેશનો જયવારો ક્યાં છે ?

પરદેશોમાં ભાસ્તની ઘણી સારી આબરૂ છે. એ આપણે માટે સૌભાગ્યની વાત છે. સ્વ. જવાહર સરખા આપણા સમર્થ મોવડીની સમર્થ અને ‘તટસ્થ’ પરદેશનીતિને એ આભારી છે. એ માટે આપણે જરૂર ગૌરવ લઈ શકીએ. પણ આપણે કીવો તો પરદેશમાં જ બળે છે. આપણા પોતાના ઘરમાં તો હજી અધાડું જ છે !

“શિસ્ત”-જીવનઘડતરનું અનિવાર્ય અંગ

વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય, ‘આઝાદી’, ‘જન્મસિદ્ધ હક્ક’ વગેરે શબ્દો આજકાલ અવારનવાર આપણે કાને વ્યક્તિ કે સમગ્રિના વિષયમાં સંભળાયા કરે છે. પણ એ શબ્દોનાં

અર્થમાં અથવા તો એ સંબંધના ભાવાર્થના પાલનમાં આપણે કેટલી વાર આપણને મનકાવતો જ અર્થ કરી લઈએ છીએ. ‘વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય’ના જોડા દેહના ઘણી વાર આપણે જાણે કે અજાણ્યે સ્વચ્છંદતાને પોષીએ છીએ. ‘આઝાદી’ની આજ આપીને આપણે ઘણી વાર મામાની આઝાદી ખૂંચવી લેતું. આચરણ આચરીએ છીએ. ‘જન્મસિદ્ધ હક્ક’માં ચક્રવર્તિ વ્યાજ ઉમેરીને આપણે ‘મનસિદ્ધ હક્ક’નો ઉપયોગ કરી લઈએ છીએ !

એ જ પ્રકારે ‘શિસ્ત’, ‘આજ્ઞાપાલન’ વગેરે ગુણોને આપણે જુદે જ સ્વરૂપે અને જુદા જ અર્થમાં કેટલીક વાર ભેદીએ છીએ અને એ ગુણો આપણા વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યનો વિનાશ કરનારા હોય. એમ માનીને એમની ઉપેક્ષા કરીએ છીએ, બરફે તેમને ‘ગુણ’ને બદલે ‘અવગુણ’ લેખીએ છીએ. ‘સ્વાતંત્ર્ય’ એટલે વિકાસને પાવક ગુણ અને ‘શિસ્ત’ એટલે વિકાસને અવરોધક અવગુણ એવી માન્યતા આપણા ઘણામાં—અને મુખ્યત્વે તો આપણા વિદ્યાર્થીઓમાં—પ્રવર્તતી છે. જોવામાં આવે છે. પણ એ બૂલબરેલી છે. આશુવેદની કેટલીક અતિ સૂક્ષ્મ અને જલદ ઔષધીઓની પેઠે એ જેટ ગુણોની ‘માત્રા’માં સહેજ પણ ન્યૂનાધિકતા આવે તો એ ગુણો હાનિકારક બનેવાને બદલે ‘હાનિકારક’ બને છે. અર્થાત્ એ ‘ગુણો’ પછી ‘અવગુણો’ બની જાય છે.

‘શિસ્ત’ એ એક એવો ગુણ છે, જે વ્યક્તિ અને સમાજ ઉભયના હકારમાં મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. સહેજ

સરળ અને આધુનિક ઉપમા આપીએ તો શિસ્ત વિનાનું .
 જીવન એ લગભગ વિનાના ઘોડા સરખું કે 'બ્રેક' વિનાની
 મોટર સરખું છે. માળીની પૂરતી કે જરાય દેખરેખ વિના
 ઘોડા જીગી પણ શકે છે અને ફાલી પણ શકે છે. છતાં
 જ્યાં સુધી માળી એ ઘોડેની કાપકૂપ ન કરે ત્યાં
 સુધી એ ઘોડા યોગ્ય આકાર ધારણ કરતો નથી. આપણા
 જીવનને ઘોડેની ઉપમા આપીએ તો શિસ્તને માળીની
 ઉપમા આપી શકાય. શિસ્ત વગર જીવન આગળ વધે
 છે. ખરું અને વિકાસ પણ પામે છે ખરું, છતાં એ વિકાસ
 'યોગ્ય' સ્વરૂપનો હોતો નથી. એ 'સ્વચ્છંદી' વિકાસ
 હોય છે. એ વિકાસમાં કશોક 'વિક્ષર' લરેલો હોય છે—
 શિસ્તભંગ કરી મનકાવતું કરવાની વૃત્તિનો. એ વિકાર
 છે 'શિસ્ત'ને લોગે 'વ્યક્તિ-નિરંકુશતા' આગળ લાવવાનો.

ખરું જોતાં શિસ્ત જીવનઘડતર માટે આવશ્યક અને
 સહેજ આગળ વધીને કહીએ તો 'અનિવાર્ય' છે. સમાજ,
 પ્રજા અને દેશના ઘડતર તેમ જ વિકાસ માટે શિસ્ત
 ખરેખર 'અનિવાર્ય' છે. સમાજ, પ્રજા-કે દેશ એટલે
 વ્યક્તિઓનો જ સમૂહ. એ સમૂહમાંની પ્રત્યેક વ્યક્તિ જો
 પોતાના પૂરતું શિસ્તપાલન ન કરે તો એ સમાજ, પ્રજા
 કે એ દેશનું ઘડતર એટલા પૂરતું ઊણપલરેલું જ રહેવાનું
 અને વિકાસ એટલો પૂરતો આમીલર્યો જ રહેવાનો.

શિસ્તપાલનથી આપણે જેની આત્માથી શિસ્ત પાળીએ
 હીએ તે વ્યક્તિ આગળ આપણું નીચાપણું મોનભાવે

આપણે ઠપૂલ કરી લઈએ છીએ એમ કેટલાક માને છે. આ જાણી જાય છે. ખરી રીતે તો આજ્ઞા કરનાર કર્તા એ આજ્ઞાનુસાર શિસ્તપાલન કરનાર વધારે મહાન છે. આ સત્ય આપણે આજનો વિદ્યાર્થી નેટકું વહેકું સમજતે થશે તેટલો તેનો વહેલો વિકાસ થશે.

માનવજીવનમાં જે કેટલાક મહાન ગુણોનું આરોપણ શક્ય છે તેમાં શિસ્ત સૌથી આગળ પડતો ગુણ છે. તે વ્યવસ્થા અને શાંતિને પોષે છે અને એ પ્રકારે વ્યક્તિ કે સમૂહને આગળ વધવાની તક જીવી કરી આપે છે. આપણું શિસ્તપાલન નેટકું સામાને ઉપકારક છે તેથી વધુ તો આપણી પોતાની જાતને ઉપકારક છે, એ સત્ય નિરંતર સ્મરણમાં રાખો. આજના ભારતની સુરત કેવળ 'શિસ્ત' જ પલટાવી શકશે.

માનવીનું મહાધન—ચારિત્ર્ય

ક્યાંક મેં નીચેનાં ત્રણ વાક્યો વાંચેલાં તે મને કાયમ આઠ રહી ગયાં છે.

If money is lost nothing is lost,
If time is lost something is lost,
If character is lost everything is lost !

અર્થાત્ : પૈસો જાય તો “કશું” જ ગયું નથી એમ સમજવું, સમય જાય તો “કંઈક” ગયું છે એમ સમજવું, પણ જો ચારિત્ર્ય જાય તો “સર્વસ્વ” ગયું છે એમ સમજવું !

પૈસો નાંચે તો કશું જ ગયું નથી એમ શા માટે સમજવું ? કારણ કે માણસ પુનઃ પરિશ્રમ અને પુરુષાર્થ કરીને પૈસો મેળવી શકે. શુભાવેલા ધનને પોતે ધારે તો ફરી વાર પ્રાપ્ત કરી શકે, ભૂતકાળની જૂલો ત્યાગીને નવેસરથી એ ધનોપાજ્જનનો પ્રામાણિક અને ધગશીલ્યો પ્રયાસ આદરી શકે અને તેમાં સફળ થઈ શકે.

સમય ગયો એટલે “કંઈક” ગયું છે એમ સમજવું, કારણ કે ગયેલો સમય પાછો આવતો નથી. જે સમય આપણે શુભાવી હૃદયે છીએ તેટલા પૂરતું આપણે “કંઈક” શુભાગ્યું જ લેખાય. એટલા પૂરતું ફરી વાર એ મેળવી શકાતું નથી. પણ જે સમય હજી બાકી રહ્યો હોય તે તો આપણા હાથમાં છે. એ સમયનો પૂરોપૂરો ઉપયોગ કરીને એ દ્વારા આપણે પૂરેપૂરો લાભ મેળવી શકીએ. આપણે ધારીએ તો શુભાવેલા સમયનો શોક બાળુએ મૂકીને, બાકી જે સમય આપણી પાસે રહી ગયો હોય તેનો સદુપયોગ કરીને આપણા જીવનમાંથી ભૂતકાલીન નિરાશા આપણે ખંખેરી નાંખી શકીએ.

પણ જો ચારિત્ર્ય ગયું તો “સર્વસ્વ” ગયું સમજવું, કારણ કે ચારિત્ર્ય જ માનવજીવન અને માનવઘડતરનો પાયો છે. ચારિત્ર્યહીન માનવી પાસે બધું જ હોય છતાં કશું જ હોતું નથી, કેમ કે એ “બધું” ચારિત્ર્ય વિના નકામું છે. ચારિત્ર્ય જ માનવીનું મહાધન છે. જગતની કોઈ સંપત્તિ, વિદ્યનું કોઈ બળ કે સરિની કોઈ પણ સત્તા

ચારિત્ર્યની તોલે આવી શકે નહિ. ચારિત્ર્ય જ માનવીનું સર્વસ્વ છે. માનવી એ શુભાવે તો પછી એણે શુભાવવાનું કશું જ બાકી રહેતું નથી !

મુકુલેશ હાડકાંવાળા મહાત્મા ગાંધીજી દુનિયાભરનો આદરભાવ કયા શુભધર્મી પામ્યા ? કેવળ ચારિત્ર્યથી જ. “હુંયે તેવું હોઈ” એ જ તેમનું જીવનમૂત્ર હતું. કંભને તેમના હૈયામાં સ્થાન નહોતું. ચારિત્ર્ય જ તેમનો જીવનમંત્ર હતો. એ કારણે તેમણે દેશ અને દુનિયાનું ધ્યાન ખેંચ્યું અને જગત તેમના વિચારો જાણવા આતુર બન્યું, કારણ કે એ વિચારો પાછળ ચારિત્ર્યનું અતુલ યજ્ઞ હતું. આજે વિનોબાજી પ્રત્યે આપણને ઉત્કટ પૂન્યભાવ શા કારણે જન્મે છે ? તેમના વિશુદ્ધ ચારિત્ર્યને જ કારણે.

કમનસીબે આજની દુનિયામાં આપણને મોટા ભાગના લેખકો, વક્તાઓ, રાજદારી પુરુષો, આગેવાનો, ધાર્મિક અગ્રણીઓ તેમ જ જીવનના અન્યાન્ય વિવિધ ક્ષેત્રના મોવડીઓ ચારિત્ર્યમાં શિથિલ જણાયે. આજ તો આપણને એમ કહેવામાં આવે છે કે “લેખકના અંગત જીવન સાથે આપણને શું લાગેવળગે ? આપણે તો તેની પ્રતિભા અને તેનું સર્જન જ જોવા રહ્યાં.” આમ કહેનારા ભૂલી જાય છે લેખકના જીવનને જો કૂવાની ઉપમા આપીએ તો તેના સર્જનને હવાડાની ઉપમા આપી શકાય. કૂવામાં હોય તો જ હવાડામાં આવે. લેખકમાં ચારિત્ર્યગુણ ન હોય તો તેના સર્જનમાં ચારિત્ર્યહીનતાનો પ્રતિધ્વનિ એક કે બીજો રૂપે

જરૂર સંલગ્નશે. સર્જન જીવનનું જ પ્રતિબિંબ છે. પોતાના સર્જનમાં ચારિત્ર્યહીન લેખક પોતાને છુપાવવાના યત્નો કરે તો પણ પોતાને છુપાવી શકતો નથી.

આજે આપણે આચાર કરતાં વિચારને વધુ મહત્ત્વ આપીએ છીએ એને કારણે જ આજનો માનવી વધારે ને વધારે બુદ્ધિમાન અને સાથે સાથે જ વધારે ને વધારે ચારિત્ર્યહીન થતો જાય છે. આપણે આજે લૂલી ગયા છીએ કે પ્રતિભા કરતાં ચારિત્ર્ય અનેકગણું ચઢિયાતું છે. આજે આપણે વિસરી ગયા છીએ કે માનવીમાં પ્રતિભા નહિ હોય તો ચાલશે, પણ ચારિત્ર્ય નહિ હોય તો નહિ જ ચાલે. પ્રતિભા તો ચારિત્ર્યની દાસીમાત્ર છે. ચારિત્ર્યહીન જીવન મુગંધ વિનાના કાગળનાં વિલાયતી ફૂલ સરખું છે. ચારિત્ર્ય વિનાનું જીવન “જીવતું મૃત્યુ” જ છે !

ચારિત્ર્ય કેવળ વ્યક્તિવિકાસ માટે જ નહિ પણ સમાજની મુખ્યવસ્થા માટે પણ “અનિવાર્ય” છે. ચારિત્ર્યહીન વ્યક્તિઓનો અનેલો સમાજ સામાજિક રીતે પણ અસ્તવ્યસ્ત થઈ જાય છે. ‘લગ્નબંધન’ના પાયામાં ચારિત્ર્યની ભાવના જ રહેલી છે. સમાજનાં બંધનો “સાગરની પાણી” જેવાં છે. સાગરની પાણી એક વાર તટતાં પૂરને ખાળવું જેમ અશક્ય બને છે તેમ સમાજનાં બંધનો એક વાર તટતાં “વ્યક્તિગત” નિર્બંધતાઓના પૂરને ખાળવું પણ મુશ્કેલ બની જાય છે. એટલા માટે જ આપણા તકવાઓએ સામાજિક નીતિનિયમો તેમ જ આચારવિચારના નિયમો

ધડપા હતા અને તેનું પાલન ન કર્યાર. પર સામાજિક દંડ પણ મર્યાદા હતા. એ બધાંની પ્રાણ મુખ્ય હેતુ તો વિશુદ્ધ ચારિત્ર્ય જાળવવાનો જ હતો.

દેશના ઘડતર માટે પણ ચારિત્ર્ય “અનિવાર્ય” છે. ચારિત્ર્યહીન પ્રજા કદાપિ પોતાના દેશની અંગતિ સાધી શકતી નથી, કેમ કે ચારિત્ર્ય જ દેશોન્નતિની ચાવી છે.

એટલે આ લેખની ગરુઆતમાં ટાંકેલાં ત્રણ અંગ્રેજી વાક્યોમાંનું “If character is lost everything is lost !” એ વાક્ય વેદવાક્ય જેટલું જ સાચું છે.

જીવન સાથે સમજૂતી કરતાં સીખો

માનવજીવન એ કંઈ પુષ્પોની સુંવાળી શૈથિલ્ય નથી, પણ આદર્શ અને વ્યવહાર વચ્ચેનું અંતર જે સંઘર્ષો જન્માવે છે એ સંઘર્ષો સામે માનવને જૂઝતો રાખનારો એક પ્રકારનો ‘સંઘ્રામ’ છે. એ જીવનસંઘ્રામમાં આંધળા બનીને કેવળ લડવાનું જ નથી હોતું પણ હૃદય અને બુદ્ધિને કામે લગાડી, શ્રદ્ધા અને પ્રેરણાનો પોષક સાંભળી કેટલીક વાર શત્રુને શરણે જવાનું કે શત્રુને આપણે ગળે લગાડવાનું કામ પણ આ જીવનસંઘ્રામ દરમિયાન આપણે કરવાનું હોય છે. ‘સુદ્ધ’ અને ‘સંધિ’નું વિચિત્ર મિશ્રણ કરીને જ આ સંઘ્રામ આગળ ધપાવવાનો હોય છે. અને એમાં પણ ખરી કુનેહની જરૂર તો જીવનસંઘ્રામ દરમિયાન ક્યારે સંધિ કરી લેવી અને એ સંધિની સહાયથી જ જીવનસંઘ્રામ કેમ આગળ ધપાવવો એનો નિર્ણય કરતી વખતે

પડે છે. ખીલું રીતે કહીએ તો “જીવનસંઘામમાં સંધિ કરવી જેટલી કઠિન છે તેટલું કઠિન લડવું નથી.” કેમ કે જીવનસંઘામમાં લડવામાં તો કેવળ સંહન કરવાનું જ હોય છે, પણ “સંધિ”માં તો સહન કરવા ઉપરાંત “ઝેર” નું “અમૃત”માં પરિવર્તન કરવાનું સૂક્ષ્મતમ માનસિક કાર્ય પણ—કેટલીક વાર અંતરને મહામુશ્કેલીએ મનાવી લઈને પણ—કરવાનું હોય છે.

જીવન કેવળ સુખમય નથી કે નથી કેવળ દુઃખમય. એ અમૃતભયું પણ નથી. તેમ જ વિપમય પણ નથી. જીવન એ અમૃત અને ઝેરનું ‘મિશ્રણ’ છે. જીવનમાં અમૃત અને ઝેર બેઉ પચાવવાની અને પચાવીને જીરવવાની શક્તિ જે માનવી કેળવે તે જીવન જીવવામાં વિજયી નીવડે. તકે. -છાંયો અને રાતદિવસ જેમ પ્રકૃતિનો અખાધિત ક્રમ છે તેમ દુઃખ પછી સુખ કે સુખ પછી દુઃખ એ માનવજીવનનો અખાધિત ક્રમ છે. એ ક્રમને વશ થયે જ છૂટકો. એકલું સુખ જ કે એકલું. દુઃખ જ જગતના કોઈ પણ માનવીના પ્રારબ્ધમાં લખાયેલું હોતું નથી—હોઈ શકે જ નહિ. એટલે દુઃખ જો જીવન માટે ઝેર છે એવી ઉપમા ઘટાવીએ તો એ ઝેર પચાવવાની અને જીરવવાની શક્તિ કેળવનારો એ દુઃખની અસર હજીવી કરી શકે છે એટલું જ નહિ પણ કેટલીક વાર એ દુઃખને સુખમાં પણ પલટાવી શકે છે ! અને જે એમ કરી શકે એને જ જીવન જીવવાની સાચી કલા હસ્તગત થઈ કહેવાય.

હવે પ્રશ્ન એ ઉદ્ભવે છે કે જીવનમાં ઝેર શી રીતે પચાવવાં ? એમ કહ્યા માટે-માનસિક શક્તિને શી રીતે ટેળવવી ? વૃત્તિને શી રીતે વાળવી ? અંતરને શી રીતે મનાવવું ? આવો, એ-વિશે આપણે થોડુંક વિચારીએ.

જીવનમાં દૈનિક વાર તમને તમારું પોતાનું જ જીવન તમારી પોતાની જ. વિરુદ્ધ જતું, તમારી પોતાની જ સામે કામ કરતું અને તમને ન ગમે એવો ઘાટ ધારણ કરતું જતું જણાયે. કોઈ કોઈ વાર તો એ તમારી વિરુદ્ધ એટલું બધું ગધું જણાયે કે તમે લાચાર બની ગયા હો એવો તમને અનુભવ થવા માંડે. બીજી રીતે કહીએ તો તમારા “સંજોગો” એવા આવી જાય છે કે તમને જીવન સંઘ્રામમાં આગળ વધવાનો એકે માર્ગ સૂઝતો નથી ! યુદ્ધમાં જેમ કોઈક સૈન્ય શત્રુસૈન્યથી ઘેરાઈ જાય અને એ ઘેરાયેલા સૈન્યને ઠાં તો બૂખે મરવાનો કે ઠાં તો શરણે જવાનો જ પ્રસંગ આવે એ રીતે તમારું જીવન “સંજોગો”થી ઘેરાઈ જાય છે !

માનવી નિરાશામાં હતોત્સાહ ન થાય એ માટે અમેજીમાં એવા બાવાર્થની દહેશત છે કે “A man, should not be a creature of circumstances but creator of circumstances.” એટલે કે “માનવીએ સંજોગોનો શિકાર ન બનતાં વિપસ્તિ સંજોગોને પલટાવીને અનુકૂળ ‘સંજોગો’ જન્માવવા જોઈએ.” વાત તદ્દન સાચી છે. પણ પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે કે “આ નવા સંજોગો જન્માવવા

શી રીતે ?” ઉત્તર મળે કે “એવે પ્રસંગે” જીવન સાથે સમજૂતી કરીને-જીવનને શરણે જઈને”. કેમ કે તમારું પોતાનું જ જીવન એવે વંખતે તમારે માટે “શત્રુસૈન્ય” બનીને તમને ઘેરીને જીલું હોય છે ! આવા સંજોગોમાં જીવન સાથે સમજૂતી કરી લેવી એ એકમાત્ર “સાચો” માર્ગ છે. “સાચો” એ અર્થમાં કે એ “સમજૂતી” જ જીવન-સંશ્રામમાં આગળ વધવા માટે તમને ફરી સુસજ્જ કરે છે. જીવનનાં ઝેરને અમૃતમાં ફેરવી નાખનાર કોઈ જાદુઈ કીમિયા સરખી એ સમજૂતી છે. એની અસર અમતકારિક છે ! એ દુઃખને સુખમાં ને ઝેરને અમૃતમાં ફેરવી નાખીને, તમારા જીવનને પુનઃ આશા અને ઉડલાસથી ભરી દઈને જીવનસંશ્રામમાં આગળ ડગ ભરવા તમને પ્રેરે છે !

પણ એક વાત અહીં ભૂલવાની નથી. આ “સમજૂતી”નો અર્થ સિદ્ધાંતનું ણલિદાન આપવું એવો નથી કરવાનો. આજે પણ જગત ટકી રહ્યું હોય તો સિદ્ધાંતને જ બળે. આજે પણ માનવજીવન “જીવન” બની રહ્યું હોય ને જીવવા થોડું રહ્યું હોય તો સિદ્ધાંતને જ બળે. સિદ્ધાંત જ માનવીનું સર્વસ્વ છે. એટલે તમારા સિદ્ધાંતોનો ત્યાગ કરવાની વાત અહીં નથી. પણ જ્યારે સંજોગો જ તમારી વિરુદ્ધ જતા હોય, જ્યારે તમારા અંતરનો અવાજ સાંભળ્યા વિના તમારું જીવન પોતે પોતાની મનસ્વી રીતે આગળ વધવા માગતું હોય ત્યારે તમારા મનને મનાવી લઈ, જગત અને જીવનની સરળતાને ખાતર, તમારું-પોતાનું જીવન ફરી તમને અનુકૂળ બનીને તમારું કહેવું માનતું

થાય એ ખાતર, જીવન સાથે એવે પ્રસંગે “સમજૂતી” કરી લેલે. એ “સમજૂતી” પુનઃ તમને એવા સંજોગોમાં મૂકશે કે તમે તમારા સિદ્ધાંતાનુસાર તમારા જીવનને ફરી આગળ ધપાવી શકશો.

પણ આવી “સમજૂતી” કરતી વેળા મનને મનાવવાનું કામ જ સૌથી મુશ્કેલ છે. એવે પ્રસંગે તમે પોતે પરાજય અનુભવતા હો એવા અનુભવ થશે, સમજૂતી કરતાં મન અમથમથે, આંતરવૃત્તિઓ ઘડીભર બંડ પોકારી ઉઠશે ! પણ એવે પ્રસંગે જ માનવીએ મનને મનાવી લેવાની વૃત્તિ કેળવી હશે એ માનવી જ જીવન સાથે “સમજૂતી” કરી લઈને દેખાતા પરાજયને વિજયમાં ફેરવી શકશે, કેમ કે ખરૂં જોતાં તો એ સમજૂતી આપણને પરાજિત કરતી નથી, પણ આપણા વિજયપ્રયાણનું એક સોપાન બની રહે છે. એ સમજૂતી પછી પરાજય “પરાજય” રહેતો નથી, પણ “વિજય”માં એનું રૂપાંતર થવા માટે છે. - ઝેરની ફડકાને સ્થાને અમૃતની મીઠાશ તમારું અંતર, આવી સમજૂતી પછી, અનુભવવા લાગે છે. એટલે આ “સમજૂતી”ના આવા અમલકારી પરિણામનો વિચાર કરતાં આપણે એને “જીવન જીવવાની કલા” નામ પણ આપી શકીએ.

અનુભવીઓ પોકારે છે કે “અનુકૂળ હોય કે પ્રતિકૂળ પણ જીવન સાથે સમજૂતી કરી લેવી જ સારી.” તમે પણ આ અનુભવવાણી ઝીલી લઈને વખત આપ્યે આચારમાં

મૂકી જુઓ અને તમને જણાશે કે તમારા હવનઝેરને અમૃતમાં પલટાવવાની શક્તિ તમારામાં આવી છે. મીરાં-બાઈને રાણાએ મોકલેલું ઝેર પ્રભુકૃપાથી અમૃતમાં ફેરવાઈ ગયું હતું એવું આપણે વાંચ્યું છે, પણ હવનમાં ઝેરને, અમૃતમાં પલટાવવામાં તો હવન સાથેની “સમજૂતી” જ કારણત નીવડે છે! આવી “સમજૂતી” એક પ્રકારની પ્રભુ-કૃપા જ છે, કેમ કે એ વિષને અમૃત બનાવે છે.

વિચાર એ છીપ છે, આચાર એ મોતી છે.

તમારી સમક્ષ જો કોઈ માણસ એક છીપ અને એક મોતી મૂકે તો તમે શું પસંદ કરશો? મોતી જ ને? કદાચ કોઈ છીપ પસંદ કરે તો તેને તમે આંધળો કે અક્ષલવિહોણો જ કહો ને? પણ નવાઈની વાત તો એ છે કે આજની દુનિયા મોતી કરતાં છીપને એટલે કે આચાર કરતાં વિચારને વધુ મહત્ત્વ આપે છે.

વિચાર! વિચાર!! વિચાર!!! પુસ્તકમાં વિચાર! વ્યાખ્યાનોમાં વિચાર! વર્તમાનપત્રોમાં ભાતભાતના પર-સ્પર વિરોધી વિચાર, રેડિયો પર નાટકોમાં વિધવિધ વિચાર! વાતોમાં અને ચર્ચાઓમાં વિચાર! હલીલો કરવામાં તાકિંક વિચાર! બધે જ વિચાર! છીપ જ છીપ! મોતીનું એટલે કે આચારનું તો નામ જ નહિ! આનું કારણ શું? કારણ એ જ કે આજની દુનિયાને આચાર કરતાં વિચારનું મૂલ્ય વધારે છે. એક ગ્રોહું ભણેલા પણ આચારવાન માનવી કરતાં એક આચારહીન પણ વિચારવાન

હગલા ઠાલવનાર માનવીને આજની દુનિયા વધુ મહત્ત્વ આપે છે ! એવો માનવી વિદ્વાન લેખાય છે, તેને ઠેર ઠેર માન મળે છે; બંધારે છવનમાં આચારને ઉતારનાર મહા-મૂલ્લા મેતી સરખો પેલો આચારવાન માનવી તો જગતને એક ખૂણે પડ્યો પડ્યો, જગતથી છેક જ અઘણુ, પોતાનું છવન વ્યતિત ક્યેં જાય છે !

દોઢ-એ સૈકા પહેલાંના માનવી કરતાં આજનો માનવી વધારે બુદ્ધિમાન, વધારે વિચારવંત, વધારે અપજા, વધારે ઉદ્યમી, વધારે આકર્ષક, વધારે વાતો કરતો અને વધારે વાંચતો તથા વિચારતો થયો છે. છતાં તે વધારે “સુખી” નથી થયો, કશુ કે તે વધારે “ચારિત્ર્યશીલ” નથી બન્યો. તે વિચારને જ મહત્ત્વ આપતો અને રાતદિવસ વિચારે કરતો જ થયો છે. સ્વસ્થ, સંતોષી, સિદ્ધાંતસભર અને આચારવાન છવનથી તો તે દિવસે દિવસે દૂર જ જતો જાય છે.

જગતનાં સર્વ પ્રાણીઓ કરતાં માનવી વધારે બુદ્ધિમાન લેખાય છે. પણ તમે માનશો ? માનવી જેટલો પોતાની બુદ્ધિનો દુરૂપયોગ જગતમાં કોઈ એ પ્રાણી કરતું નથી ! પ્રથમ દૃષ્ટિએ આ વાત તમને હસવા સરખી લાગશે. પણ થોડાક ઊંડા ઉતરશો તો આ વાતની તમને પ્રતીતિ થવી જશે. એટલે જોખમ અને હાઈડ્રોજન જોખમની વિનાશક શોધો એ બુદ્ધિનો મહાનમાં મહાન દુરૂપયોગ નથી તો બીજું શું ?

આજની દુનિયા સાદા, નિરાડંબરી, ભલાભોળા, આચારવાન અને સિદ્ધાંતવાદી માનવીને ‘નમાલો’ અને ‘અવ્યવહારુ’ માને છે; ત્યારે આડંબરયુક્ત, હૈયે એક ને હોઠે બીજું આચરનાર, વિચારોથી જ સામાને આંજી નાખનાર અને સિદ્ધાંત તથા આચાર વગરના “તકવાદી” માનવીને દુનિયા અત્યંત બુદ્ધિશાળી, વિદ્વાન કે નેતા માનીને માન આપે છે ! બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો “દુનિયા મોતીને અવગણે છે અને છીપને પ્રીછે છે !”

એ ખરું કે જેમ છીપમાંથી જ મોતી નીકળે, છે તેમ વિચારમાંથી જ આચાર જન્મે છે. છીપ વિના મોતી સંભવે જ નહિ તેમ સદ્વિચાર વિના સદાચાર જન્મે નહિ. પણ છીપમાંથી મોતી કાઢી લઈને આપણે છીપને છીપ પૂરતું જ મહત્ત્વ આપીએ છીએ તેમ વિચારોમાંથી છેવટે તો આચાર રૂપી મોતી જ મેળવી લેવાનું રહે છે અને વિચારોને તો છીપ જેટલું જ મહત્ત્વ આપવાનું રહે છે. આ સત્ય દુનિયા લગભગ વિનસી ગઈ છે. પરિણામ એ આપ્યું છે કે દિવસે દિવસે વિચાર અને આચાર વચ્ચેનું—હોઠ અને હૈયા વચ્ચેનું—અંતર વધતું જ જાય છે. આથી સત્ય તારવી કાઢવું હવે અત્યંત દુષ્કર બની ગયું છે. આજનો માનવી વિચારવમગ્નમાં એવો તો અટવાઈ ગયો છે કે જીવનના આચાર ધ્યેયરૂપ અંતિમ કિનારો તો તેની નજરે પણ પડતો નથી ! આજનો વિચારો માનવી મોતીને છોંડીને છીપમાં જ રાখে છે !

આજના યુગનો “વંદનીય” માનવી કોણ ?

મારો ઉપલો પ્રશ્ન પ્રથમ નજરે તમને કંઈક વિચિત્ર લાગશે. પણ એ પ્રશ્નનો મારો તાત્ત્વિક અને મોલિક ઉત્તર સાંભળ્યા પછી તમને એ પ્રશ્ન સ્વાભાવિક લાગશે એટલું જ નહિ પણ વિચારવા સમ્મો ય લાગશે.

આજને યુગે સાચો “વંદનીય” કોણ ? દેશના ઘડતરમાં પોતાનો ફાળો આપવાનો હાવો કરતો અને વ્યાખ્યાનોની, શિખામણોની અને ચોજનાઓની જડીઓ વરસાવતો કોઈ રાષ્ટ્રનેતા ? હું કહીશ કે “ના એ વંદનીય નથી. એ એવા જરૂર કરે છે, પણ બદલામાં પ્રભુ પાસેથી વધુ મેળવે છે. વળી રાજકીય નેતાગીરીના સોપાન ચઢીને કીર્તિ, ધન અને માનપાનને શિખરે ણિગજવાની એને અંતરે જીડી જીડી અલિલાપા છે. માટે ના, એ વંદનીય નથી !”

ત્યારે કોણ ? સ્વર્ગ અને મોક્ષની તેમ જ આત્મા અને પરમાત્માની વાતો કરતો, મસારને અસાર લેખાવતો પણ સસારીઓ વચ્ચે જ ધૂમીને તેમનો ઉદ્ધાર કરવાનો પેકળા હાવો કરતો અને તેમની સેવાઓ તથા તેમનું સન્માન જીલતો કોઈ ધર્મગુરુ ? હું જવાબ આપીશ કે “ના, એ વંદનીય નથી. એ ‘સ્વર્ગ’ની વાતો કરે છે, પણ પોતાની સગી આંખે આ દુનિયામાં અનેકોને ગરીબી, નિરાધારી અને લાચારીના નરકમાં સળકતા જુવે છે છતાં માલમત્રીદા ઉડાવતો રહે છે ને ધનવાનની હુવેલીઓમાં પધરામણી કરતો રહે છે ! એ દેવની આસ્તી ઉતાંરે છે,

પણ જે ગરીબોમાં દેવ વસે છે તેમના પ્રત્યે તો એ દુર્લક્ષ-
જ સેવે છે ! લોગ, પ્રસાદ, આરતી, બાલર, મંદિરો અને
ધનવાનોના મહાલય જોડે જ એને સંપર્ક છે. એનો ધર્મ
પુસ્તકોમાંનો અને શાસ્ત્રોમાંનો ધર્મ છે-એનો ધર્મ
'માનવતામંડિત' નથી. માટે ના, એવો ધર્મશુર પણ
વંદનીય નથી."

ત્યારે કોણ ? કોઈ સમય સાક્ષર, જેણે પોતાનાં
અનેક રાજાનો દ્વારા જનતા સમક્ષ વિચારોના ઢગલા
ઠાલવ્યા હોય ? કોઈ કવિ, આહિત્યકાર કે પત્રકાર, જેણે
પોતાની શક્તિથી જગતને મુગ્ધ કરી દીધું હોય ? હું
કહીશ કે "ના. કારણ કે વિચારોમાં જ શયવા કરતાં જરા
ય આગળ ન વધેલા અક્ષરના એ માંધાતાઓ આચાર
કરતાં વિચારને જ વધુ મહત્ત્વ આપે છે. તેઓ અનેક
પ્રકારના પરસ્પર વિરોધી વિચારો અને આંદોલનો પ્રસારીને
જગતને વધુ ગૂંચવણમાં નાખે છે. માટે ના, તેઓ પણ
વંદનીય નથી."

ત્યારે કોણ ?

કહું ? આ યુગમાં સાચો વંદનીય 'તો છે 'મધ્યમ
વર્ગ'નો માનવી.' એ માનવી તમારો મારીને મોહું લાલ
રાખે છે. એ વિચારો આર સાંધે ત્યાં તેર તૂટે છે ! પોતાના
કુટુંબ માટે એ સતતદિવસ હસરડો કરે છે. ચિંતામગ્ન રહે
છે અને સમાજમાં પોતાનો 'વસ્ત્રહેવાર' બાળવી રાખવાની
પણ કાળજી રાખે છે. કોઈ લસ્યક રાજમાર્ગ પર જેટલી

શિક્ષિતથી કોઈ ગાડીવાન રાહદારીઓને બચાવતો ને સંભાળતો સંભાળતો પોતાનું વાહન હાંક્યે જાય છે એટલી જ શિક્ષિતથી સંસારના રાજમાર્ગ પર મધ્યમ વર્ગનો એ માનવી બધા રાહદારીઓ એટલે કે બધા વ્યવહારોને બચાવતો ને સંભાળતો પોતાના જીવનરૂપી વાહનને ચલાવે જાય છે ! મધ્યમ વર્ગના એ માનવીની આજે તો કોઈને ચે પડી નથી ! સમાજ તેની પાસેથી બધી શુદ્ધિ, બધાં કર્તવ્ય અને બધા વ્યવહારોની આશા રાખે છે. ધર્મશુદ્ધિ એની પાસેથી ઠીક ઠીક ભેટની આશા રાખે છે. રાષ્ટ્રનેના બીંસાઈ રહેલા એ મધ્યમ વર્ગના માનવી પાસેથી પણ રાષ્ટ્રધ્યુતરમાં એ પોતાનો ફાળો આપે એવી આશા રાખે છે ! સરકાર એની પાસેથી વિવિધ પ્રકારના કરોની આશા રાખે છે, પણ આ સર્વમાંથી કોઈને ચે એની પડી નથી ! એ પોતાનું ફાડી લેશે એવી જ ખો આશા રાખે છે. અરે ! પ્રભુને ય એની પડી હોય એવું લાગતું નથી !

અને એટલે જ હું તમને ઉત્તર આપું છું કે “ આ યુગે માથો ‘વંદનીય’ તો છે મધ્યમ વર્ગનો એ માનવી ! ”

એ સૂક્ષ્મ રેખા !

પ્રેમ અને વાસના વચ્ચે, સ્વતંત્રતા અને સ્વચ્છંદતા વચ્ચે, ભક્તિ અને અધેશ્રદ્ધા વચ્ચે, સંયમ અને લાચારી વચ્ચે કે સૌજન્ય અને નિર્માલ્યતા વચ્ચે એક એવી, તો સૂક્ષ્મ રેખા રહેલી હોય છે કે સહજમાં એ પારખવી મુશ્કેલ થઈ પડે છે.

પિતા અને પુત્ર વચ્ચે મર્યાદાની એક એવી સૂક્ષ્મ રેખા હોય છે કે એ રેખાને સહેજ પણ કૂંક લાગતાં એ રેખા ભૂંસાઈ જાય છે ! એ જ રીતે માતા અને પુત્રી વચ્ચે, પતિ અને પત્ની વચ્ચે અને મોટા તથા નાના ભાઈ વચ્ચે પણ એવી જ સૂક્ષ્મ રેખાઓ પડેલી હોય છે. શેઠ અને નોકર વચ્ચે જે આવી એક ખારીક રેખા અંકાયેલી હોય છે.

આ રેખાની સૂક્ષ્મતા પ્રીછવી અને મર્યાદાપૂર્વક એ સૂક્ષ્મતાને જાળવી રાખવી એ આ સંસારમાંનાં કઠિનમાં કઠિન કાર્યોમાંનું એક કાર્ય છે. વસ્તુતઃ તો એ રેખા પારખવી પણ સહેલી નથી. એ પારખવા માટે “સંસ્કાર” જોઈએ. નરી આંખે એ સૂક્ષ્મ રેખા પારખી શકાતી નથી. એને નિરખવા માટે તો “સંસ્કાર” રૂપી દ્રશ્યીન જ કામ આવી શકે.

આજકાલ આપણે જોઈએ છીએ કે બોલપટોમાં, આજનાં નાટકોમાં અને નવલકથાઓ તેમ જ નવલિકાઓમાં પ્રેમના ઓઠા હેઠળ માટે-ભાગે વાસનાજન્ય આલેખન કરવામાં આવે છે. શુદ્ધ પ્રેમ તો ‘શીલ’ અને ‘ત્યાગ’માં રહેલો હોય છે, એ સનાતન સત્યનું આ યુગમાં વિસ્મરણ થઈ ગયું હોય એમ લાગે છે. પ્રેમ માટે ભાગે તો મૌન જ ધારણ કરે છે. પ્રેમ એ કંઈ બચ્ચાંને ખેલ નથી, મસ્તીની એકાદ ક્ષણુલવી લહરી નથી કે નથી વાસનાવૃત્તિને પોષવાનું પ્રથમ સોપાન. પ્રેમ તો પરમાત્માનું જ ભાવરૂપ છે. પ્રેમ એટલે જ પ્રભુ અને પ્રભુ એટલે જ પ્રેમ ! એવો દિવ્ય, ધંધિત્ર અને સાચો

પ્રેમ ત્યાગ, મંચમ, શીલ અને સહનશક્તિ વિના કેમ સંભવે ? અમેજીમાં એક સુંદર-વાક્ય છે કે “ To love and to be loved is divine ” એટલે કે “આપણે કોઈ કને ચાહીએ અને બીજું કોઈક આપણને ચાહે એ ઉભય ભાવનાઓ ‘ દૈવી ’ છે. ”

અને આવી જ સૂક્ષ્મ રેખા સ્વતંત્રતા અને સ્વચ્છંદતા વચ્ચે છે. આપણે ભેદ એ છીએ કે સ્વતંત્રતાના ઓઠા હેઠળ, હક્કના બહાના હેઠળ અને વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યની જુએશ હેઠળ પ્રકાર પ્રકારની સ્વચ્છંદતા આચરવામાં આવે છે. આજના આપણા યુવાને તો સ્વતંત્રતા અને સ્વચ્છંદતા વચ્ચેની રેખા ભૂંસી નાખી છે એ આપણા દેશનું દુર્ભાગ્ય છે. એ જ રીતે નોકરીયાતો અને શ્રમજીવીઓ પણ હવે આપણા દેશમાં એ રેખાને ભિટાવવા માડ્યા છે, જે અનિષ્ટ ભાવિની આગાહી કરે છે.

એવું જ ભક્તિ અને અધશ્રદ્ધાનું છે. એ બે વચ્ચેની રેખા પણ એટલી જ સૂક્ષ્મ છે. ભક્તિ ઉપકારક અને ઉદ્ધારક છે, જ્યારે અધશ્રદ્ધા અપકારક અને વિનાશક છે.

આવી સૂક્ષ્મ રેખાઓ પારખવી અને તેમની મર્યાદા જાળવવી એ જ આપણા જીવનને સાચે માર્ગે દોરી જવાનું પરમ સાધન છે. એ સૂક્ષ્મ રેખાઓ તમારા જીવનને ચોક્કસ રૂપ બની શકે છે અને તમારા જીવનને કલંકરૂપ પણ બની શકે છે. તમે એ સૂક્ષ્મ રેખાઓને પારખો, પ્રીતો અને એમના મથાર્થ ઉપર્યોગને આવકારો. આજે જગતમાં અનેક

પ્રકારની વિદ્યુતિઓ આપણી નજરે પડે છે તેના મૂળમાં આ સૂક્ષ્મ રેખાઓને પારખાવાનો અભાવ જ રહેલો છે.

પૃથ્વીની પિવત્રતમ વસ્તુ-આંધુ !

ત્યાં સુધી તમે હમી શકતા હો ત્યાં સુધી જાણો કે તમારી ગમે તેટલી વય છતાં તમે “યુવાન” જ છો. અને ત્યાં સુધી કોઈ કડુણાણરી વાત સાંભળીને, કોઈક કડુણ હસ્થ નિહાળીને કે કોઈ કડુણ્યસભર સ્મૃતિથી તમારી આંખ સ્વાભાવિક રીતે જ ભીંની યાય કે મોતી સરખાં બેચેક અશ્રુખિંદુ તમારી આંખમાંથી જરી પડે ત્યાં સુધી તમારામાં માનવતાનો અંશ છે અને એ કારણે તમે “સાચા માનવી” છો. એમ જાણી લેલો.

માનવસુલ્લભ નિર્જાતા કેટલીક વાર માનવીને અચોક્ક્ય પંથે ખેંચી જાય છે. પાપ, અનીતિ કે અનાચાર એવી નિર્જાતામાંથી જ જન્મે છે. પણ બે એ નિર્જાતાતું, એ વિપથતાતું તમને જાન થતાં સ્વાભાવિક રીતે જ તમારામાં પશ્ચાતાપની ભાવના જાગે તો જાણો કે હજી તમારામાં “માનવહૃદય” એવું જગતું બેઠું છે. અને માનવહૃદયની પવિત્રતાતું અને માનવતાતું બેઠું પ્રતીક તો ‘આંધુ’ જ છે ! કહ્યું હોવાનો પશ્ચાતાપ જોળીને જ્યારે અશ્રુરૂપે વહે ત્યારે એ હૃદય પુનઃ શુદ્ધ, પુનઃ આર્દ્ર અને પુનઃ પવિત્ર બની જાય છે.

એવનમાં કદી જ ખોટું કામ ન કરે એ ‘દેવ’, ખોટું કામ કર્યા પછી પેટને ખેડતું છુટું છે એવું જાત યાદ કરા.

યે પદ્માનાથ ન કરે અને જો ખોટાપણને ન મુધારે :
 'હાનવ' અને 'ખોટું' કયાં પછી તેના જાનથી પદ્માનાથ કે
 જો "માનવ". અને પદ્માનાથનું પવિત્રતામ, મૂલ્યમત્તમ અને
 શ્રેષ્ઠતમ સ્વરૂપ તે "આંધુ" ।

સાચીના સર્જનકારની સર્વોત્તમ કૃતિ કઈ? ઉત્તર
 મળે છે "માનવહૃદય". કેમ કે જો હૃદય દ્વારા માનવી
 જાત જાતનાં સ્પર્શનો અનુભવે ॥ અને આત્મતાનો સ્પર્શ
 મામે છે. કારુણ્યની સરવાળી જો માનવહૃદયમાંથી જ કૂટે
 છે. જેમ અગ્રણ્ય આંખ કેટલીક વાર મૂળી લાપા યાલે છે
 તેમ માનવહૃદય કેટલીક વાર મૂળા બંધાઈને અનુભવે છે.
 સાચું ખોટું તારની કાઠવાની જો હૃદયને પ્રભુએ એક વિશિષ્ટ
 શક્તિ આપી છે, જેનું નામ 'પ્રેરણા' છે. આ સર્વ કારણે
 જ 'માનવહૃદય' જો પરમાત્માની શ્રેષ્ઠતમ કૃતિ છે.

જગતમાં અનેક પવિત્ર લાવનાઓ અને વસ્તુઓ
 અસ્તિત્વમાં છે. પ્રેમ, લક્ષિત, ત્યાગ, સહનરીલતા, સેવા-
 ભાવ વગેરે લાવનાઓ પવિત્ર છે અને જ રીતે જગતમાં
 કેટલીક પવિત્ર વસ્તુઓ પણ છે. પરંતુ જો સર્વમાં પવિ-
 ત્રમાં પવિત્ર કોઈ વસ્તુ હોય તો તે "આંધુ" છે, કેમ કે
 આંધુ માનવહૃદયને એવું તો પરિમાર્જિત કરે છે કે જો
 પરિમાર્જન પછી જો હૃદય કોઈક નિર્ગળ સરોવરના સ્પર્શિક
 સરખા જળ સમુદાય પારદર્શક બની જાય છે.

આંધુ અંતરનો જાર હળવો કરે છે અને અંતરને
 ધોઈને સ્વચ્છ કરે છે. પાઠણીઓથી ઘેરાયેલો સૂર્ય જેમ થોડી

વારે પાછો બહાર આવે છે તેમ અયોગ્ય વિચારો કે વર્તનથી આરંભાદિત બનેલી માનવતાને આંસુ પુનઃ બહાર લાવે છે.

જે હસી શકે નહિ તે માનવ નહિ તેમ જે રડી શકે નહિ એ પણ માનવ નહિ. સ્થિત અને અશ્રુ, હાસ્ય અને રૂદન એ પણ માનવીની “સજીવતા”નાં પ્રતીકો છે.

માનવહૃદય પવિત્ર છે, માનવહૃદયનો પશ્ચાત્તાપ પવિત્રતર છે, ત્યારે માનવીની આંખમાંનાં અમૂલ્ય અશ્રુભૌક્તિકો પવિત્રતમ છે, કારણ કે આંસુ ખેડનાર માનવી પવિત્રતાની પરાકાષ્ટાએ પહોંચ્યાની સાચી, સાક્ષી એવાં અશ્રુભૌક્તિકો આપે છે.

જેટલી ધરતીમાતા પવિત્ર છે, જેટલો પ્રેમ પવિત્ર છે, જેટલો પ્રભુ પવિત્ર છે, જેટલી માનવતા પવિત્ર છે એટલાં જ પવિત્ર આંસુ છે. એવાં આંસુએને કદી ખાળશો નહિ ! હૃદયાની એ ‘દિવ્ય’ સરવાણીને મુક્ત રૂપે વહેવા દેજો ! અંતરની શુદ્ધતા કાજે, હૃદયના પરિમાર્જન કાજે આંસુ જ શ્રેષ્ઠતમ સાધન છે, કેમ કે અંતરના સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ પશ્ચાત્તાપને એ આંસુ કોઈક મૂઝી લાપામાં પરિસ્ફુટ કરે છે.

આજનું “કહેવાતું” જિંદગી જીવનધોરણ

આજના યુગમાં તો દુનિયાનો દરેક દેશ “જીવનધોરણ જિંદગી લાવો ! જીવનધોરણ જિંદગી લાવો !” એમ પોકારી પોકારીને કહી રહ્યો છે ને એ માટે જાતજાતની મથામણો કરી રહ્યો છે. એ કહેવાતા જિંદગી જીવનધોરણ પાછળ આજની દુનિયા આંધળી દોટ મૂકી રહી છે. પરિણામે જિંદગી જીવન-

“શાસ્ત્ર” જિંતું જીવનપાશવ એ બેમાંથી કોને કહેવાય તેનો વિચાર કરે.

કોઈ પણ પરિસ્થિતિનો વિચાર ટેવળ એની સપાટી નોંધને જ નહિ, પણ જિંદું અવગાહન કરીને તાત્વિક રીતે કરવો જોઈએ, અને આવા કહેવાતા જીવનપાશવનો તાત્વિક રીતે વિચાર કરવાં મને જે લાગ્યું તે નીઠસાથી-આખી દુનિયાના અસિમાયની મામે થઈને પણ અને કોઈ મને પેલો, મૂખ કે જૂના જમાનાનો માનવી કહે તેની જોવના વિના પણ-અહીં-લખ્યું છે, હવે તમે એ વિશે તાત્વિક રીતે વિચાર કરી જોશો.

આ યુગનો એકમાત્ર સિદ્ધાંત-સિદ્ધાંતહીનતા

એક કાળે માનવી સિદ્ધાંતને ખાતર, ટેકને ખાતર કે વચનને ખાતર અનેકાનેક ભોગો તો શું પણ પ્રાણ મુદ્દાં આપતો ! આજે તો એ વિષયમાં એટલી બધી અવનતિ થઈ છે કે આ જમાનામાં તો સિદ્ધાંતને વળગી રહેનારો માનવી તરંગી, અધ્યવહાર કે ‘વેરિયો’ લેખાય છે ! આજે તો માનવીના વિચારો અને આચારો વચ્ચે ઉત્તર અને દક્ષિણ મુખ જોટલું અંતર છે ! અમૃદ્ધ વિચારોથી કે વાકાહટાથી આમાને આંજ નાખીને જીવનમાં આગળ વધવું એ જ જાતે આજે તો માનવીનું ધ્યેય થઈ પડ્યું હોય એમ લાગે છે ! જીવનમાં અમુક સિદ્ધાંતપાલન ખાતર ભોગ આપવો એ તો હવે આજના માનવી માટે સ્વપ્ન સરખી વાત બની ગઈ છે ! આજે તો જાણે દુનિયામાં એક જ સિદ્ધાંત પ્રવર્તી રહેતો હોય છે અને એ છે

સિદ્ધાંતહીનતા ! જીવનમાં કોઈ પણ પ્રકારના સિદ્ધાંતને વળગી ન રહેવું એ જ જાણે આ યુગનો એકમાત્ર સિદ્ધાંત હોય એમ લાગે છે !

પ્રશ્ન એ થાય છે કે “જો સારા અને સમૃદ્ધ વિચારો; ઉચ્ચાદર્શો અને સવ્ય ભાવનાઓ આચારમાં ઉતારવાનાં ન હોય, જો જીવનસાગરને સિદ્ધાંતરૂપી પાણ ન હોય તો જગતમાં જે આટલું બધું ‘સાફ સાફ’ બોલાય છે અને લખાય છે એનો અર્થ શો ?” ઉત્તર મળે છે કે “અર્થ શો જ નહિ !” આજે તો ભૌતિક ઉન્નતિક કે ઐહિક મુખે એ જ જાણે માનવીનું લક્ષ્યબિંદુ થઈ પડ્યાં છે ! આજે તો માનવીના જીવનને માપવાની ફૂટપટ્ટી જાણે ‘પૈસો’ જ થઈ પડી છે ! એ કારણે જ અંગ્રેજીમાં એક વાક્ય હવે પ્રચલિત થઈ ગયું છે કે “Today a man is known not by what he is but by what he has !”

એક બીજી વાત. કોઈ કોઈ વાર આપણને આ જમાનામાં પણ સિદ્ધાંત પાળનાર ‘વિરલ’ માનવી મળી આવે છે ત્યારે આપણે માટે લાગે તેના સિદ્ધાંતને ‘હઠ’ જ સમજીએ છીએ. પણ ‘સિદ્ધાંત’ અને ‘હઠ’ વચ્ચેની સૂક્ષ્મ રેખા પારખી લેવી આવશ્યક છે. અમુક ખોટો આદર્શ જગતમાં પ્રચલિત ન થાય એ માટે દાખલો બેસાડવા અમુક વ્યક્તિએ પોતાના જીવનમાં આચરી બતાવેલો સદાચાર એ “સિદ્ધાંત” છે, ત્યારે પોતાના જ મત મુજબનું કાર્ય ગમે તે લોગે કરવાનો દુરાગ્રહ રાખવો એ “હઠ” છે. આવા દુરાગ્રહ સંબંધમાં શ્રી “ધૂમકેતુ”નું

પાશનું બાદ્ય સ્વરૂપ તો હાંસલ થાય છે, પણ જીવનનું મૂલગામી ધ્યેય-શાંતિ અને સતોષમયું જીવન-હાંસલ થતું નથી. કાગળ શું ?

અન્યારે આપણે કોઈ પણ વ્યક્તિ કે પ્રજાની ખરીદ-શક્તિ વધે તેને જીવનધોરણ બિંચું ગયાનું પ્રતીક લેખીએ છીએ, પહેલાં તમે મહિને સો રૂપિયા ખર્ચી શકતા હતા અને હવે ત્રણમેા ખર્ચી શકો છો-કેવળ એ કારણે જ તમારું જીવનધોરણ બિંચું ગયેલું લેખાય છે.

પણ ખરી વાત તો એ છે કે તમે માસિક સો રૂપિયા ખર્ચતા હતા ત્યારે જેટલા સુખી, સંતોષી અને સ્વસ્થ હતા તેટલા તેનાથી ત્રણગણું ખર્ચ્યા છતાં ય તમે અત્યારે સુખી નથી ! ત્રણગણા પૈસા ખર્ચવા છતાં પણ બહલામાં તમને આગળ જેવી શુદ્ધ વસ્તુઓ અને પહેલાં મરંખા પ્રામાણિક વ્યવહારો પ્રાપ્ત થતાં નથી ! તમારી કમાણી વધી તેમ થીજીનેના ભાવ પણ વધ્યા, ભેગસેજ વધી, અપ્રામાણિકતા વધી અને અચાતિ, અસંતોષ તથા અવગતિયાયનું પણ સાથે સાથે વધ્યાં.

એ એક પાશ્ચાત્ય વિચારકનો અભિપ્રાય વાંચેલો કે “જીવનધોરણ નીચું હોતું ત્યારે લોકો જેટલા સુખી હતા તેટલા સુખી અત્યાગ્રા બિંચા જીવનધોરણના યુગમાં લોકો નથી.”

મારા નગ્ર મત સુજળ તો ઉપલે અભિપ્રાય તદ્દ સાચો છે. અને છતાં આ જમાનામાં મારા જેવો કોઈ

એમ કહે કે “જીવનધોરણ નીચું લાવો !” તો દુનિયા તેને ગાંડો જ કહેવાની !

આજના કહેવાતા જિંઝા જીવનધોરણથી અનેક અનિષ્ટો અને જટિલ આર્થિક સમસ્યાઓ જન્મે છે, જીવનમાંથી સરળતા, સાદાઈ અને સંતોષ અદૃશ્ય થાય છે. જિંઝા જીવનધોરણને કારણે જીવનની જરૂરિયાતો વધે છે અને જીવનની જરૂરિયાતો જેમ જેમ વધતી જાય છે તેમ તેમ માણસના જીવનમાં અનીતિ, અસંતોષ અને અશાંતિ વધતી જ જાય છે.

કહે છે કે આજના કહેવાતા જિંઝા જીવનધોરણમાં સૌથી અગ્રસ્થાને રહેલા અમેરિકામાં આજે તો નોકર કે બસોઈએ મળવો મુશ્કેલ થઈ પડ્યો છે ! પરિણામે હજારો કુટુંબો રોજ હોટલોમાં જમે છે ! ત્યાં તો હવે નોકર તરીકે રહેવા આવનાર વ્યક્તિ શેઠ પાસે તેના આગલા નોકરત્વ સર્ટીફિકેટ માગે છે !

હવે જૂના જમાનાના કહેવાતા “નીચા જીવનધોરણ”નો એક દાખલો લઈએ. આપણા ભારતનાં ગામડાંઓમાં ગામડાનો ગુખ્તો પોતાના આળા ગામને રોજ સવારે મક્ત છાશ આપતો ! જેને જેટલી છાશ જોઈએ તેટલી લઈ જાય ! “છાશમાં તે વળી કિંમત શી લેવી ?” એવી માન્યતા ત્યારે પ્રચલિત હતી.

હવે તમે આ બેઠ, પરિસ્થિતિઓ સરખાવો અને

“ધાતુ” જિંચું જીવનધોરણુ એ બેમાંથી કોને કહેવાય તેનો વિચાર કરે.

કોઈ પણ પરિસ્થિતિનો વિચાર કેવળ એની સપાટી જોઈને જ નહિ, પણ જિંદું અવગાહન કરીને તાત્વિક રીતે કરવો જોઈએ, અને આવા કહેવાતા જીવનધોરણુનો તાત્વિક રીતે વિચાર કરતાં મને જે લાગ્યું તે નીઠસતાથી-આખી દુનિયાના અભિપ્રાયની સામે યઈને પણ અને કોઈ મને ઘેલો, મૂખ કે જૂના જમાનાનો માનવી કહે તેની ખેવના વિના પણ-અહીં લખ્યું છે, હવે તમે એ વિશે તાત્વિક રીતે વિચાર કરી જોશો.

આ યુગનો એકમાત્ર સિદ્ધાંત-સિદ્ધાંતહીનતા

એક કાળે માનવી સિદ્ધાંતને ખાતર, ટેકને ખાતર કે વચનને ખાતર અનેકાનેક લોગો તો યું પણ પ્રાણ સુદ્ધાં આપતો ! આજે તો એ વિષયમાં એટલી બધી અવનતિ થઈ છે કે આ જમાનામાં તો સિદ્ધાંતને વળગી રહેનારો માનવી તરબી, અવ્યવહાર કે ‘વેદિયો’ લેખાય છે ! આજે તો માનવીના વિચારો અને આચારો વચ્ચે ઉત્તર અને દક્ષિણ ધ્રુવ જેટલું અંતર છે ! સમૃદ્ધ વિચારોથી કે વાક્યોથી આમાને આજી નાખીને જીવનમાં આગળ વધવું એ જ જાણે આજે તો માનવીનું ક્યેય થઈ પડ્યું હોમ એમ લાગે છે ! જીવનમાં અમુક સિદ્ધાંતપાલન ખાતર લોગ આપવો એ તો હવે આજના માનવી માટે સ્વપ્ન સરખી વાત બની ગઈ છે ! આજે તો બધે દુનિયામાં એક જ સિદ્ધાંત પ્રવર્તી રહેલો લાગે છે અને એ છે

સિદ્ધાંતહીનતા ! જીવનમાં કોઈ પણ પ્રકારના સિદ્ધાંતને વળગી ન રહેવું એ જ જાણે આ યુગનો એકમાત્ર સિદ્ધાંત હોય એમ લાગે છે !

પ્રશ્ન એ થાય છે કે “જો સારા અને સમૃદ્ધ વિચારો, ઉચ્ચાદર્શો અને સવ્ય ભાવનાઓ આચારમાં ઉતારવાનાં ન હોય, જો જીવનસાગરને સિદ્ધાંતરૂપી પાળ ન હોય તો જગતમાં જે આટલું બધું ‘સાફ’ ‘સાફ’ બોલાય છે અને લખાય છે એનો અર્થ શો ?” ઉત્તર મળે છે કે “અર્થ કશો જ નહિ !” આજે તો ભૌતિક ઉન્નતિક કે ઐહિક મુખે એ જ જાણે માનવીનું લક્ષ્યબિંદુ થઈ પડ્યાં છે ! આજે તો માનવીના જીવનને માપવાની કૂટપટ્ટી જાણે ‘પૈસો’ જ થઈ પડી છે ! એ કારણે જ અંગ્રેજીમાં એક વાક્ય હવે પ્રચલિત થઈ ગયું છે કે “Today a man is known not by what he is but by what he has !”

એક ખીલ વાત. કોઈ કોઈ વાર આપણને આ જગતમાં પણ સિદ્ધાંત પાળનાર ‘વિરલ’ માનવી મળી આવે છે ત્યારે આપણે મોટે ભાગે તેના સિદ્ધાંતને ‘હક’ જ સમજીએ છીએ. પણ ‘સિદ્ધાંત’ અને ‘હક’ વચ્ચેની સૂક્ષ્મ રેખા ધારણી લેવી આવશ્યક છે. અમુક મોટો આદર્શ જગતમાં પ્રચલિત ન થાય એ માટે દાખલો બેસાડવા અમુક વ્યક્તિએ પોતાના જીવનમાં આચરી બતાવેલો સદાચાર એ “સિદ્ધાંત” છે, ત્યારે પોતાના જ મત મુજબનું કાર્ય ગમે તે બોલે કરવાનો દુરાચલ રાખવો એ “હક” છે. આવા દુરાચલ અંબધમાં શ્રી “ધૂમકેતુ”નું

એક વાક્ય અહીં ટાંકવા જેવું છે: “હું કહું છું એ જ સત્ય અને એ સિવાયનું બીજું બધું અસત્ય એના જેવું અસત્ય આ જગતમાં બીજું એટલે નથી !”

સિદ્ધાંતપાલનની બાબતમાં આજની અર્થવાદી દુનિયા એટલી તો પતિત થઈ ગઈ છે કે આજે તો સિદ્ધાંત ન પાળનાર તરફ કોઈ ચે જરા ય તિરસ્કારથી જોતું નથી કે સિદ્ધાંત પાળનાર તરફ કોઈ ચે લેશમાત્ર આદર દર્શાવતું નથી ! આજે કેવળ વેપારીઓ, કેવળ કાળાં બજારિયાઓ કે કેવળ સટોડિયાઓ જ સિદ્ધાંતહીન હોય છે એવું નથી, પણ લેખકો, પત્રકારો, શિક્ષકો, કેળવણીકારો, નેતાઓ અને ધર્માચાર્યો પણ સિદ્ધાંતને નેવે મૂકતા જળાય છે ! એમાં ચે હું ત્યારે મારા કોઈ લેખક કે પત્રકારશ્રીને લેખન અને વાણીમાં ‘એક’ અને આચારમાં ‘બીજું’ આચરતો અને પવિત્ર તથા સૈદ્ધાંતિક જીવન જીવતા માનવીની દૃષ્ટિએ “ભયંકર કર્મો” આચરતો જોઈ છું ત્યારે મારા લખેલા “આજની દુનિયા” નામે નાટકનું આ વાક્ય મને યાદ આવી જાય છે: “હજી તો એટલું સારું છે કે ઈશ્વરે માનવીને ‘અમર’ નથી બનાવ્યો, નહિ તો એ શેતાન માનવી કોણ જાણે શું નું શું ચ કરત ?”

★

“તું મને બનાવી જાણે છે,

“હું તને બનાવી જાણું છું.”

પ્રભુ ! અનાદિ કાળથી જગત કહેતું આવ્યું છે કે
“માણસને પ્રભુએ બનાવ્યો છે.” આટઆટલા યુગોથી

કરોડો ને અબજો માનવીઓ આ વાત કહેતા આવ્યા છે એટલે હું એ માની લઉં છું. બાકી ને તું મને સાચું પૂછે તો આ એકવીસમી સદીમાં તો માણસો જ તને બનાવે છે !

હર ક્યાં જાય છે, ઈશ્વર ! મારો જ દાખલો લે. લોકો મને લક્ષ્મણ અને દાનવીર માને છે, કોઈક મહાન વ્યક્તિ માને છે. જગતમાં જન્મીને મેં મારું જીવન 'સાર્થક કર્યું' છે એમ માને છે. આ બધું મેં દુનિયાને અને તને બનાવવાની અદ્ભુત ક્ષમથી જ હાંસલ કર્યું છે. કેવી સિક્કતથી હું દુનિયાની આંખમાં ધૂળ નાખી શકું છું તે જોવા માટે તારે આંખ હોય તો એ તું જોઈ લે.

દુનિયા આખી ઉપર ઉપરથી "પ્રભુ ! પ્રભુ !" કરે છે એટલે હું એ તને માનવાનો ને પૂજવાનો ડોળ કરું છું. દુનિયાને સંતોષવા માટે ને ઠગવા માટે બાહ્ય દેખાવ પૂરતો મેં તને મારો પ્રભુ બનાવ્યો છે. બાકી મારો સાથો પ્રભુ તો બીજો જ છે. એ પ્રભુનું નામ છે "પૈસો !" અને એ પ્રભુ તો મારા ગજવામાં જ છે ! એ તો તારાથી ક્યાંય મોટો છે ! મને જે જોઈએ તે એ પૈસો મેળવી આપે છે. દુનિયા આખી એને પૂજતી થઈ ગઈ છે ને સાથે સાથે તને બનાવતી પણ થઈ ગઈ છે ! તને પૂજવાનો દેખાવ કરીને પૈસાફી પ્રભુને હાંસલ કરવાની કરામતમાં આજે દુનિયા ખૂબ કુશળતાથી પ્રગતિને પાંથે આગેફૂર કરી રહી છે !

મૂરખ પ્રભુ ! તને હું ક્યાં ક્યાં ને કેવી કેવી રીતે

બનાવું છું તેની તને શી ખબર ? દુનિયા કહે છે કે
 “પ્રભુની લીલાનો કોઈ પાર પામી શકતું નથી !” સારી
 વાતે તો એ છે કે તારા બનાવેલા માનવીની લીલાનો
 પાર કોઈ પામી શકતું નથી—તું પણ નહિ !

તું તો હવે “આઉટ ઓફ ડેટ”—જરી-પુરાણો-
 થઈ ગયેા છે એટલે, તને અમારી “અપ-ટુ-ડેટ”
 લીલાઓ ક્યાંથી સમજાય ? મારાં ઉજળાં વસ્ત્રો હેઠળ
 મારી ભયંકર કાળાશ મેં દુનિયાથી ને તારાથી કેવી સિક્કતથી
 છુપાવી રાખીને છે ! હું કાળાં બગલો કડું છું, વ્યભિચાર
 આચરું છું, આડે હાથે પૈસો મેળવું છું અને અનેકનાં
 ગળાં સિક્કતથી રહેંચી નાખું છું ! પણ દુનિયા એ ગધું
 બૂલી ગઈ છે, કેમ કે મેં તારું મંદિર બંધાવ્યું છે ને હું
 ધર્મિકમાં ખપું છું. લોકો મને આદર્શ મનવી ને
 આદર્શ ધનવાન માને છે, વર્તમાનપત્રો મારી તસ્વીરો
 છાપે છે ને ચરન્નવીસેવકો મારાં ચોક્કસ વખાણ માટે
 પોતાની ‘લાહુતી કલમ’ને વહેતી મૂકે છે ! કોઈ એ મને
 કહેતું નથી કે હું પાપી છું ! સૌ મને પૂજે છે, કેમ કે
 હંભમાં હું પાવરપો છું ! તારે પણ હંભ શીખવેા હોય
 તો આપણી પાસે આવી ‘જળે’ ! દુનિયાને બનાવવાની
 કલામાં હું નિષ્ણાત છું, પછી તને બનાવવો તેમાં તે શી
 મોટી વાત છે ?

મારા અંતરના કપટલયાં વિચારો અને મારા
 બાહ્ય આચારો વચ્ચે ભલે દરિયું મુવ અને ઉત્તર મુવ

નેટલું અંતર હોય, દુનિયા એ ક્યાં જોવા જાય છે ?
 દુનિયાને તો તારા કરતાં ચ. પ્રબળ બની બેઠેલા અને તને
 મહાત કરીને જગત પર આધિપત્ય જમાવી બેઠેલા પૈસાના
 બહુથી હું એવી તો આંજી નાણું છું કે ધર્મ, નીતિ,
 આશિષ, સિદ્ધાંત, સત્-અસત્-એવી એવી બધી વાતો
 દુનિયા બૂલી જ જાય છે ને મને એક મહાંન માનવી તરીકે
 પૂજે છે ! તારા પુત્રવાનો જમાનો તો હવે ગયો !

આ એકવીસમી સદીમાં દુનિયાને ઠગવી ખૂબ સહેલી
 છે, કારણ કે જે પોતાની જાતને ઠગે છે તેને ખીજાથી
 ઠગાતાં વાર લાગતી નથી ને આજ તો લગભગ આખી
 દુનિયા પોતાની જાતને ઠગે છે ! તને ઠગવો એ તો હર્ષવર !
 દુનિયાને ઠગવા કરતાં ચ સહેલું છે ! દુનિયાને અને તને
 આંખે અર્વણા પાટા બંધાવવા માટે હવે તો ‘કલહાર’ જ
 બસ છે ! એટલે જ મને કવિતાની આ બે લીટીઓ બહુ
 ગ મે છે :

“તારાથી દે’ દે’ વાત પ્રશ્ન ! કેવો હું છુપાવી જાણું છું ?
 હું મને ખનાવી જાણું છું, છું તને ખનાવી જાણું છું !”

માનવજીવનની મોંઘી મૂકી—એકાગ્રતા

ક્રિકેટની કોઈ મોટી “ટેસ્ટ મેચ”માં દાવ લેતા કોઈ
 જાણીતા “બેટ્સમેન”ને તમે બારીકીથી અવલોક્યો છે ? એ
 દાવ લેનારે સામેથી દડા ફેંકનારના પ્રત્યેક દડાની ગતિનું
 અને પ્રકારનું એકાગ્રતાપૂર્વક—અત્યંત એકાગ્રતાપૂર્વક—અવ-
 લોકન કરવાનું હોય છે. કેવળ દડાનું જ નહિ, દડો

ફેંકનારના વેગનું, એના શારીરિક હંલનચલનનું અને એના હાથમાંથી હડો છૂટે એ વેળાના એના હાથના વળાંકનું પણ સૂક્ષ્માવલોકન હાવ લેનાર એ ખેલાડીએ કરવાનું હોય છે. એ માટે તેણે ગહન એકાગ્રતા સાધવાની હોય છે—હડો કે પ્રભુધ્યાનમાં નિમગ્ન બનેલા કોઈ યોગી જેટલી એકાગ્રતા એણે સાધવાની હોય છે ! ક્રિકેટની રમતના નિષ્ણાતો કહે છે કે એ એકાગ્રતા જેટલે અંશે ખાંડિત થાય એટલે અંશે હાવ લેનાર “આઉટ” થઈ જવાનો સંભાવ વધારે. તાત્પર્ય કે “વિકેટ” પામે ટકી રહેવા માટે એ ખેલાડીએ સતત એકાગ્રતા જાળવવાની હોય છે. એકાગ્રતાની આ ટેવ જેટલે અંશે ખેલાડી કેળવે એટલે અંશે એ રમતમાં પ્રગતિ સાધી શકે.

જેમ ક્રિકેટની રમતમાં તેમ જીવનના પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં પ્રગતિ સાધવા કાળે એકાગ્રતા આવશ્યક છે. જગતના મહાન ચિન્તકો, વિજ્ઞાના પ્રખર વૈજ્ઞાનિકો, દુનિયાના અશ્રણી રાજપુરુષો, ઉદ્યોગોમાં ક્રાન્તિ લાવનાર મહાન ઉદ્યોગપતિઓ કે સાહિત્ય તેમ જ પુરાતત્ત્વમાં સંશોધન કરનાર ગહન સંશોધકો—એ સૌએ એકાગ્રતા સાધવી જ પડે છે. જગતમાં જેમણે જેમણે મહાન ઉલ્લેખનીય કાર્યો કર્યા છે તે સૌને એકાગ્રતાની આરાધના કરવી જ પડી છે.

એકાગ્રતા એ સિદ્ધિની જનેતા છે. જગતમાં જેઓ સ્થૂળતાની ઝાઝી પરવા કર્યા વિના સૂક્ષ્મતાને વૃદ્ધિ છે તેઓ આંતરિક વસ્તુસ્થિતિનાં દર્શન કરી શકે છે. શોધકે પણ

આંતરિક્તાને જ મિહાળવાની અને પારખવાની હોય છે. અને એટલે જ એણે એકાગ્રતા કેળવવાની હોય છે. મોતી મેળવવા જેમ મરણવો સાગરને તળીયે ફૂળકી મારે તો જ મોતી પામી શકે તેમ તમે પણ મનરૂપી સાગરના તળીયા સુધી એકાગ્રતાથી ફૂળકી મારી શકો તો જ સિદ્ધિ રૂપી મૌકિક પામી શકો.

લવનમાં કેવળ એક જ નિશ્ચિત ધ્યેયને વરેલો માનવી વિશેષ સહજભાવે એકાગ્રતા સાધી શકે છે. એકાગ્ર માનવી જાણે પોતાના ધ્યેયમાં જ દુનિયાને ખોવાઈ ગયેલો લાગે ! દુનિયાને તે શૂન્યમનસ્ક કે પાગલ સરખો લાગે છે, પણ વાસ્તવમાં તો પોતાના ધ્યેય પ્રત્યેની એકાગ્રતા જ એને દુનિયાની ખીણ બાબતો પ્રત્યે ઉદાગ્રીન બનાવી દે છે.

માનવી માટે અને જગત માટે એકાગ્રતા એક એંધી મૂકી સમાન છે. માનવકલ્યાણ કાળે અને જગતની ઉન્નતિ અર્થે એ અનિવાર્ય છે. જગત જેટલું વધારે આછાખોલું, વધારે 'શાંત' અને વધારે એકાગ્ર બનશે એટલી એ વધારે પ્રગતિ સાધી શકશે, એમાં શંકા નથી.

માટે આછું ખોલો ને ચિત્તની એકાગ્રતા સાધી તમારા નિશ્ચિત ધ્યેયમાં લાગી બસો. અંગ્રેજીમાં એક કહેવત છે કે "Anything worth doing is worth doing well." એટલે કે "કરવા જેવું કંઈ પણ કામ સુપેરે કરવા જેવું જ હોય છે." અને કામને સુપેરે કરવા કાળે અને એને પરિણામે સિદ્ધિને વરવા કાળે એકાગ્રતા જ 'મહાગંત્ર' છે.

‘અવનમાં વિનયમાળે’ પ્રસ્થાન કરવાનો વિસ્તર ‘સિદ્ધિમંત્ર’
તો “એકાગ્રતા જ” છે.

“સાધન” બ્યારે “સાધ્ય” બની જાય ત્યારે—

માનવીના અવનમાં કોઈને કોઈ હેતુ અવશ્ય હોવો
જોઈએ. હેતુશૂન્ય અવન એક પ્રકારનું મૃત્યુ જ છે. માનવ-
અવનના ધ્યેયની પૂર્તિ કાળે માનવીએ કેટલાંક સાધનોના
ઉપયોગ કરવાનો હોય છે. પણ કેટલીક વાર બને છે એવું
કે આ સાધનોમાંનું એકાદ સાધન જ માનવીનું ‘સાધ્ય’
બની જાય છે ! એમ થતાં એમાંથી અનિષ્ટ જન્મવાનું જ.
આ સત્ય હું આ દૂકા લેખમાં બેએક દૃષ્ટાંતોથી સ્પષ્ટ કરીશ.

પ્રાચીન યુગમાં માણસો પોતાની જરૂરિયાતોને
અહલાબહલા કરતા. બીજાને જરૂરની હોય એવી વીજો
તેને આપીને પોતાને જરૂરની વીજો બીજા પાસેથી મેળવી
શકાતી. આમાં કુફેલી એ બિલી થઈ કે કોઈક વાર
પોતાને જરૂરની ન હોય એવી વસ્તુ પણ બહલામી લેવી
પડતી અને સામાને જરૂરની ન હોય એવી વસ્તુ એને
આપવી પડતી. પરિણામે અહલાબહલા માટે એક ‘માધ્યમ’ની
જરૂર જણાઈ. એ માધ્યમ તે ધાતુનું નાણું. એ નાણું
મૂળ તો એક ‘સાધન’ જ હતું. પણ આજના યુગમાં તો
એ ‘સાધ્ય’ બની ગયું છે ! પૈસાને ખાતર આજે માણસ
ગમે તેવાં પાપ આચરવામાં પાછું વાળીને જતો નથી કે
વિશ્વાસઘાત કરતાં પણ અચમતો નથી ! પરિણામે આજે

પૈસો જ માનવીનો “આસાધ્ય દેવ” બની ગયો છે અને જગતનાં મોટા ભાગનાં અનિષ્ટોનું મૂળ બની ગયો છે.

ખીનું દષ્ટાંત : પ્રભુને પામવો એ જ માનવજીવનનું ‘સાધ્ય’ હોવું જોઈએ. એ માટે તપ, જપ, ધ્યાન, દાન વગેરે અનેક સાધનો છે. એ સાધનો માટે ભાગે ધાર્મિક ક્રિયાઓ જેવાં છે. પણ પછી સમય જતાં આ ધાર્મિક ક્રિયાઓ જ ‘સાધન’ ને બદલે ‘સાધ્ય’ બની ગઈ! પરિણામે પ્રભુને પામવાની ભાવના ભૂલાતી ચાલી અને ધાર્મિક ક્રિયાઓ જ ‘ધ્યેય’નું સ્વરૂપ ધારણ કરતી ગઈ! આના ફળરૂપે આજે આપણે જોઈએ છીએ કે ધર્મના ચોઠા હેઠળ જગતમાં જેટલો દંભ અને જેટલો અધર્મ આચરવામાં આવે છે તેટલો ખીન કોઈ ચોઠા હેઠળ આચરતો નથી.

ત્રીનું દષ્ટાંત : આ યુગમાં પ્રજાને કેળવવા માટે બોલપટ એ સૌથી વધારે ‘કારણત’ માધ્યમ છે. બોલપટનું ‘સાધ્ય’ છે પ્રજાવક્તા. આ કારણે કોઈ પણ અખબારનું ‘સાધ્ય’! અમુક બોલપટ પ્રજાને ઉન્નત કરશે કે અવનત કરશે એનું દાખલાદલીલ સાથે પૃથક્કરણ કરીને પ્રજાને સારાં બોલપટો જોતી કરવી એ જ હોવું જોઈએ. બોલપટસર્જનનાં અનેક સાધનોમાંનું એક સાધન બોલપટમાનો અભિનય પણ છે. અભિનય કરનાર અભિનેતાઓ અને અભિનેત્રીઓ એ ‘સાધન’નાં પણ એક ‘સાધન’ જેવાં (એટલે કે અગ જેવાં) છે. હવે મૂળ ‘સાધ્ય’—બોલપટની ચર્ચા કરવાને બદલે—આજનાં આપણાં અખબારો અમુક

નટીના ઘરની બીંતનો રંગ ઠેવો છે, તે કેવા મેન્ડલ પહેરે છે, તેને શું બાવે છે ને શું નથી બાવતું, તે પોતાના ફૂતરાને શી રીતે રમાડે છે (કેઈ કેઈ વાર પતિને પણ !) વગેરે વિશેની લલચામણી અને વિચિત્ર વિગતોથી જ પાનાં ભરે છે ! બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો તેઓ ‘સાધન’ને ‘સાધ્ય’ બનાવી મૂકે છે ! પ્રજાને માટે એ કેવળ અવનતિકર જ નથી, પણ પ્રજાના સમય અને પૈસાનો એક પ્રકારનો એ “Cramping waste” જ છે ! આના અનિષ્ટ ફળરૂપે આપણે જોઈએ છીએ કે આપણી પ્રજા સારાં ચિત્રોને અપનાવતી નથી કે ખરાબ ચિત્રો પ્રત્યે લેશ પણ ધૂણા દાખવતી નથી. કાંચન છોડીને કથીર ગહણ કરવાનું પ્રજાને શીખવનાર આ અખબારો આ રીતે પોતાની નૈતિક દુરજ ચૂકે છે અને ‘સાધન’ ને ‘સાધ્ય’ બનાવી હઈને અધોગતિની ગતિમાં ગળડાવે છે.

માટે ‘સાધન’ને કહી પણ ‘સાધ્ય’ ન બનાવશો. અનાવશો તો એને પગલે પગલે અવનતિ આવવાની જ છે !

પ્રેમ એ “કલા” નથી પણ “હૃવન” છે.

વર્ષો પહેલાં “ફીઝિકલ કલચર” નામે અંગ્રેજી માસિકમાં તેના તંત્રી બર્નાર્ડ મેકફેડને લખેલું એક અતિ મુન્દર વાક્ય એ વાચેલું કે “To love and to be loved is divine” એટલે કે “આપણે કોઈકને ચાહીએ કે કોઈક આપણને ચાહે એ બાવના દૈવી છે.” હમણાં “ટેન કમાન્ડમેન્ટ્સ” નામે વિખ્યાત અંગ્રેજી ગોલ્ડપટમાં એક આમ્ય

રમણીના મોંમાં મુકાયેલું એવું જ સુંદર વાક્ય મેં સાંભળ્યું કે "Love is not an 'art' with us, it is our 'life'." એટલે કે "અમારે માટે પ્રેમ એ 'કલા' નથી પણ 'જીવન' છે."

ઉપલાં બે સુંદર વાક્યોએ મારા મનમાં જે કેટલાક વિચારો જન્માવ્યા તે અત્રે રજૂ કરીશ :

પ્રેમ એ 'સ્વયંભૂ' જ હોઈ શકે—પ્રયત્નથી જન્માવી શકાય નહિ; એ "સ્વયંભૂ" છે માટે જ "દૈવી" (Divine) છે. એ માનુષી હોવા છતાં માનુષી સ્તરથી કંઈક જાંચે છે. સુંદર વસ્તુ જોતાં આપણા મનમાં એ વસ્તુ પ્રત્યે કોઈ વાર "અનુરાગ" કે "આસક્તિ" જન્મે છે. આ "અનુરાગ" એ "પ્રેમ" નથી. "પ્રેમ" અને "અનુરાગ" વચ્ચેની સૂક્ષ્મ રેખા પારખવી અતિ કઠિન છે. પોતાને અંતરે જાગેલી લાવના "પ્રેમ" છે કે "અનુરાગ" એનું પૃથક્કરણ તો જેને અંતરે એ લાવના જન્મી હોય એ વ્યક્તિ જ સૌથી સારી રીતે કરી શકે.

પ્રેમ એ પવિત્ર "લાવના" છે. એ "લાવના"માં કોઈ ઉપલોગની, કોઈ પ્રાપ્તિની કે કોઈ બદલાની લાવના જાગેલી હોવી જોઈએ નહિ. એમાં તો 'આપવાની' જ ઈચ્છા હોવી જોઈએ—'લેવાની' નહિ. અને એટલે જ પ્રેમ એ એક પ્રકારનો "ત્યાગ" છે. અને "ત્યાગ" છે એટલે જ એ અમાનુષી છે—"દૈવી" છે.

"અનુરાગ" અથવા "આસક્તિ"માં પણ કેટલીક વાર જાગે પ્રેમ હોય એવો લાસ થાય છે. આવો આલાસ જ એ

હડેવાતા પ્રેમને “હલા” બનાવી મૂકે છે અને વાતલાતની રીતભાતથી માનવી એ “હલા” બદલ કરવા મથે છે. પણ “પ્રેમ” એ વાસ્તવમાં કોઈ હલા નથી, એ તો છે પ્રાણે જનગતી એક પ્રકારની સ્વયંભૂ અને અતિ શુદ્ધ, ઉચ્ચ, પવિત્ર તથા ત્યાગમય ભાવના. એ તો છે અંતરે જન્મેલો કોઈ સ્વયંભૂ શુભનિધનકાર, જે શુભન સાથે જ જડાયેલો હોય છે. અને એટલે જ પ્રેમ એ “શુભન”-છે. સાચો ને ગહન પ્રેમ કોઈ વાર સર્વોંચે મૂગો હોય છે અને શબ્દોથી પર હોય છે.

અને અંતરે જ્યારે “વામના” જાગે છે ત્યારે તો એ હડેવાતો પ્રેમ “હલા” સુદાં પણ ગહેતો નથી-એ એક ક્ષણિક “આવેગ” જ બની જાય છે ! પ્રેમ જેટલો વિશુદ્ધ છે, વાસના એટલી જ મલીન છે.

આજે તો પ્રેમના નામ હેઠળ જ્યાંત્યાં “પ્રેમની હલા” કે “વાસનાના તણખા” જ. નજરે પડે છે. આજે તો નવલકથાઓમાં, નવલિકાઓમાં, નાટકોમાં અને બોલપટોમાં “પ્રેમ”, “પ્રેમ” ને પ્રેમ જ નજરે ચડે છે પણ એમાંનો મોટો ભાગ ખરી રીતે તો ‘પ્રેમનો દેખાડો’ જ હોય છે, જેમ કે સાચો પ્રેમ તો એટલો બધો સૂક્ષ્મ, શુદ્ધ અને પવિત્ર હોય ■ કે તેને દેખાડો સંભવતો જ નથી કે તેમાં કોઈ ઉપજાવેલ કલાતત્વને અવકાશ જ નથી !

પ્રભુ જેટલો પવિત્ર છે, ધરતી જેટલી પવિત્ર છે, વિશાળ જ્યોત્સ્ન જેટલું પવિત્ર છે, પ્રકૃતિ જેટલી પવિત્ર છે,

પશ્ચાતાપનાં આંસુ જેટલાં પવિત્ર છે, માતા જેટલી પવિત્ર છે અને જગતનો પ્રકાશ પહેલી જ વાર જોનાર બાળક જેટલું પવિત્ર છે એથી ये વધારે પવિત્ર “સાચો પ્રેમ” છે. એટલા માટે જ કહ્યું છે કે “પ્રેમ એ પ્રભુ છે અને પ્રભુ એ પ્રેમ છે ।”

પહેલાં જવાબદારી, પછી જ હક્ક

માનવી પોતાનું સાચું મૂલ્યાંકન સમજતો થાય અને પોતાના જન્મસિદ્ધ અધિકારો માગતો થાય એ વ્યાજબી જ છે. આજના યુગનો માનવી હવે તો પોતાના અધિકારોની બાબતમાં સંપૂર્ણ જાગૃત થઈ ગયો છે. આજે તો કોઈ પણ એક દેશ, જાતિ, સમાજ કે વ્યક્તિ અન્ય દેશ, જાતિ, સમાજ કે વ્યક્તિના હક્કો રૂબારૂ કે દબાવી શકે નહિ એટલી જાગૃતિ માનવજાતમાં આવી છે ! પરિણામે કેટલીક વાર હક્કો માગવાની અને આપવાની બાબતમાં ઘર્ષણો પણ જન્મે છે.

પણ હક્ક માગનાર એ હક્કને લાયક જ હોય એવું પણ સદા હોતું નથી. હક્ક મેળવવાની લાયકાત ક્યારે પ્રાપ્ત થઈ લેખાય એ પ્રશ્નનો આપણે હવે તાત્ત્વિક વિચાર કરીએ:

હક્ક એ એક પ્રકારનો ભોગવટો છે. એ ભોગવટો માગવાની હક્ક માગનારમાં યોગ્યતા છે કે નહિ એ જ પ્રશ્ન હક્ક માગનાર ને હક્ક આપનાર ઉભય માટે મહત્વનો છે. કોઈ પણ વ્યક્તિ કોઈ પણ પ્રકારનો હક્ક માગે એટલે

તેને એ ચળવેલો જ બોધવો એવો સિદ્ધાંત તો ન જ તારવી શકાય. હક્ક માગનારની એ હક્ક માટેની લાચકાત જ એની માગણીની ચોખ્ખાચોખ્ખતાનો નિર્ણય કરી શકે.

હક્ક કે અધિકાર માગવાનો હક્ક લમને ત્યારે જ પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે તમે તમારી “જવાબદારી” સમજતા થાઓ. સમજતા થાઓ એટલું જ નહિ પણ એ જવાબદારી ચોખ્ખી રીતે અદા પણ કરતા થાઓ. હક્કનો પાયો જ જવાબદારી છે. જવાબદારી એ બીજ છે, હક્ક એ બીજ વાળ્યા પછી જિગી નીકળનારું વૃક્ષ છે.

જવાબદારી અને હક્ક વચ્ચેનો સંબંધ હવે એકં સરળ દૃષ્ટાંતથી સ્પષ્ટ કરીશ :

ધારો કે એક મીલમજૂર કોઈ મીલમાં કામ કરે છે. એણે અમુક કલાક સુધી કામ આપીને બદલામાં અમુક પગાર અને અમુક હક્કો મેળવવાના હોય છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો એ મજૂરના શ્રમનો અને એ મીલમાલિક શેઠના ધનનો ‘બદલોબદલો’ થાય છે. મજૂર અમુક પ્રમાણમાં પોતાનો શ્રમ આપીને અમુક પ્રમાણમાં ધન મેળવે છે, ત્યારે શેઠ અમુક પ્રમાણમાં પોતાનું ધન આપીને અમુક પ્રમાણમાં કામ મેળવે છે. આ બદલાબદલાને ત્રાજવાની ઉપમા આપીએ તો એમ કહી શકાય કે એના એક પદ્ધતિમાં ધન છે અને બીજા પદ્ધતિમાં શ્રમ છે. ત્રાજવાનાં બેઉ પહાં સરખાં રહે તો જ બેઉ પક્ષો પોતાની લેવડદેવડમાં પ્રમાણિક રહ્યા લેખાય. હવે મીલમજૂર કામચોરી કરે એટલે કે

પોતાની 'જવાબદારી' પૂરેપૂરી અદા ન કરે અને બદલામાં નક્કી થયેલો પગાર તેમ જ હક્કો મેળવે તો લેવડદેવડમાં એણે ઠગાઈ કરી કહેવાય. એ જ રીતે જો પગાર આપવામાં કે હક્કો આપવામાં શેઠ પણ દાનતચેરી દેખાડે તો તેણે પણ ઠગાઈ કરી કહેવાય.

આ પ્રશ્ની ફલિત થાય છે કે જવાબદારી પૂરેપૂરી અદા કરનાર જ હક્કને લાયક છે. હક્ક માગવો એમાં કશું જ ખોટું નથી, પણ જવાબદારી પૂરેપૂરી અદા કર્યા વિના હક્ક માગવો એ જ ખોટું છે. જેમ રૂપિયો વટાવીને સો પૈસા મેળવી શકાય તેમ જવાબદારી વટાવીને બધા હક્કો મેળવી શકાય. પણ તમારી જવાબદારીનો એ સિલ્કો ખોટો કે ખોટો તો ન જ હોવો જોઈએ.

જવાબદારી એ હક્કની જનેતા છે, મારે પહેલાં જવાબદારી અને પછી જ હક્ક.

“હિંસા”નો એક સૂક્ષ્મ પ્રકાર

હાલમાં 'ઉપ-ઉદની આ વાત છે. કલકત્તાના ગુજરાતીઓએ ડૉ. પ્રફુલ્લચન્દ્ર ઘોષના પ્રમુખપદે ગાંધીજીનું ઉજવી હતી. હું એ સભામાં હાજર હતો. ડૉ. ઘોષ જેવા ગાંધીજીના સુસ્ત અનુયાયીઓ ભારતભરમાંથી બહુ જોડા મળી આવશે. એકી દડીના, છેક જ સરળ અને સાદા, પ્રેમાવશાળી વ્યક્તિત્વ વિનાના પણ હૃદય અને બુદ્ધિની અખૂટ સંપત્તિ ધરાવતા તેમ જ પ્રખર સિદ્ધાંતવાદી ડૉ.

પ્રફુલ્લચન્દ્ર ઘોષ મને એ સલાંમાં ખરેખર વંદનીય લાગ્યા હતા. પ્રમુખપદેથી ઉપસંહારમાં એમણે જે કહ્યું તેનો સાશંક કંઈક આવો હતો : “તમારા ગુજરાતીઓનો મોટો ભાગ વેપારીઓનો છે એટલે ગાંધીજીના બધા સિદ્ધાંતો તમે ન પાળી શકો એ હું સમજી શકું છું. ગાંધીજીની સૂક્ષ્મતાને, એમના પવિત્રતમ જીવનને અને સિદ્ધાંતપાલનના એમના ચુસ્ત સિદ્ધાંતને તમારાથી ન જ આંખી શકાય. પણ જો તમે તમારી પેઢી કે હુકાનમાં કામ કરતા મધ્યમ વર્ગના સામાન્ય કારકૂનનાં સુખદુઃખ જાણવાની હરકાર રાખો અને તેમના પ્રત્યે સહાનુભૂતિ દર્શાવી તેમને તમારાથી શક્ય એટલી સહાય કરવાની તત્પરતા દાખવો તો તમે પણ સાચી રીતે ‘અહિંસા’નું પાલન કર્યું છે, એમ હું કહીશ; કેમ કે આ પ્રકારની સક્રિય સહાનુભૂતિ એ પણ ‘અહિંસા’નો જ એક સૂક્ષ્મ પ્રકાર છે.”

ડૉ. પ્રફુલ્લચન્દ્ર ઘોષે એ વેળા કહેલી આ વાત આજ લગભગ ૩૮-૩૯ વર્ષ પછી પણ હું ભૂલી શક્યો નથી અને જીવનભર ભૂલી શકીશ પણ નહિ. એમની એ વાત પરથી મને ઘોડાક વિચાર સ્ફૂરે છે તે અહીં લખું છું :

જેમ ‘અહિંસા’નો એ સૂક્ષ્મ પ્રકાર એમણે કહ્યો તેમ ‘હિંસા’નો થ કોઈ સૂક્ષ્મ પ્રકાર હશે ખરો ? શું કોઈને શારીરિક રીતે ધ્રુજ પહોંચાડીએ ત્યારે જ ‘હિંસા’ કરી કહેવાય ? ‘હિંસા’ના કોઈ માનસિક પ્રકારો પણ હશે ખરો ?

હવે તાત્ત્વિક રીતે આનો વિચાર કરીએ :

જેમ શારીરિક રીતે સામાને ઇન્ન પહોંચાડીએ તો એ શારીરિક 'હિંસા' થઈ લેખાય એ જ રીતે સામાના હૈયાને આપણે માનસિક આઘાત પહોંચાડવામાં કારણભૂત થઈએ તો એ પણ મારા નમ્ર મતે તો એક પ્રકારની સૂક્ષ્મ 'હિંસા' જ લેખાય.

થોડાંક દૃષ્ટાંતો : તમે કોઈને મળવાનો વાચદો આપ્યો હોય ને કશા જ કારણ વગર કેવળ તમારી બેદરકાર ટેવને કારણે જ તમે એ વાચદો પાળો નહિ, એ પણ એક પ્રકારની સૂક્ષ્મ નૈતિક 'હિંસા' જ છે. સામાની લાગણીનો રજમાત્ર વિચાર શાખ્યા વિના તમે તેના પ્રત્યે તમારી ધૂનમાં કે તમારા અહમ્માં ગમે તેવું વર્તન દાખવો એ પણ એક જાતની સૂક્ષ્મ 'હિંસા' જ છે. સામાના સમયનો વિચાર શાખ્યા વિના તમે નકામો સામાનો વખત બગાડો એ પણ એક સૂક્ષ્મ 'હિંસા' જ છે. આપણી ગમે તેવી ટેવોથી અને આપણા બિનજવાબદાર વર્તનથી આપણે જો આપણા પાડોશીને અગવડમાં મૂકીએ તો એ એ સૂક્ષ્મ 'હિંસા' જ છે.

તમારા દૈનિક જીવનમાં આવી અનેક સૂક્ષ્મ 'હિંસા'ઓ તમે જાણ્યે અજાણ્યે આચરતા હોશો. એવી નૈતિક અને માનસિક હિંસાઓથી તમે સાવધ થઈ જાઓ ને એવી 'હિંસા' તમારા દૈનિક જીવનમાં નહિવત્ હોય ત્યારે જ તમારું જીવન સાચી રીતે ઉચ્ચ કોટિએ પહોંચેલું અને ચોખ્ખતાપૂર્વક ઘડાયેલું ગણજે. અને ત્યારે જ તમે ગાંધીજીના ભારતના સાચા નાનગરિક બન્યા લેખાશો.

વિજયનું પ્રથમ સોપાન

વિજયને વિશ્વમાં ઓ આવકારે છે. વિજય મેળવવા ઠાળે માનવી ભગીરથ પ્રયાસો આઢરે છે અને છેવટે પોતાના પુરુષાર્થથી વિજય મેળવી પણ શકે છે. પણ મોટા ભાગના માનવીઓ વિજયની મિદિને વધાં પછી એ વિજયના પ્રથમ સોપાનને ભૂલી જ નય છે ! વિજયનું પ્રથમ સોપાન તો છે ‘પરાજય’ !

રાજવીઓના, સેનાપતિઓના, મુત્સદ્દીઓના, ઉદ્યોગ-પતિઓના, સાક્ષરોના, કલાકારોના અને “સ્કોલરો” ના જીવનક્રમિકાને તમે ઉકેલ્યો તો મોટે ભાગે તમને જણાશે કે એમના વિજયનું સૌપ્રથમ સોપાન તો ‘પરાજય’ જ હતું. ! એ સોપાન દ્વારા જ એ સૌ આગળ વધ્યા હતા અને છેવટે વિજયની કક્ષાએ પહોંચ્યા હતા. એમનો “પરાજય” જ એમને “વિજય” કાળે પ્રેરણા આપનાર બન્યો હતો ! પરાજયથી પરાજય પામીને વિજયનો વિચાર ત્યાગી દે એવો દુર્ખલતમ માનવી તો આ જગત માટે ભારરૂપ જ લેખાય, કેમ કે પરાજય એ તો એક ‘પરિસ્થિતિ’ જ માત્ર છે—સનાતન મત્ય નથી. ‘પરિસ્થિતિ’ને તો પ્રયાસોથી સદા ચપલટાવી શકાય છે અને એવા પ્રયાસો જ ન કરે તેને જીવનમાં આગળ વધવાનો કે વિજયને વરવાનો કયો જ અધિકાર નથી.

વિજયનું ગર્ભાગીજ તો “પરાજય” જ રોપે છે અને વિજયનો એ સાચો જન્મદાતા છે, એ વાત કદી ભૂલવી

ન લેઈએ. પરાજય પામનારને જ વિજયપથે વિચરવાનો પરવાનો ('પાસપોર્ટ') મળે છે. વસ્તુતઃ તો પરાજય એ વિજય માટેનો એક પ્રકારનો ગૂઢ સંકેત જ છે. માનવીએ એ સંકેત સમજી લેવો. લેઈએ અને હતાશાને અંખેરીને વિજયપથે વિચરવા કાળે કટીબદ્ધ થવું. લેઈએ

હોલીવૂડમાં મૂક ચિત્રોના જમાનામાં હિન્દશંક ડી. હબ્બરૂ. ઝીંકીય પોતાના સમયનો સૌથી મહાન હિન્દશંક લેખાતો. એની પાસે એક વાર નોરમા શેરર નામે એક સુવતી ચલચિત્રોમાં કામ કરવાની ધારણાથી આવી. એનો 'ટેસ્ટ' લીધા પછી હિન્દશંક ઝીંકીયે કહ્યું: 'Go home. You are quite unfit for movies.' (ઘેર જાઓ. ચલચિત્રોમાં કામ કરવાની તમારામાં લાયકાત જ નથી). એ જ સુવતી થોડાં વર્ષો પછી હોલીવૂડની આગેવાન નટી લેખાઈ અને 'રામીઆ બ્યુલીએટ'ના અતિ વિખ્યાત ચિત્રપટમાં એણે બ્યુલીએટની ભૂમિકા ખૂબ જ સફળતાથી ભજવી !

આપણા પત્રકારજગતમાં અત્યંત જાણીતા અને સાહસિક પત્રકાર સ્વર્ગસ્થ અમૃતલાલ શેઠ એક વેળા સૌરાષ્ટ્રના એક ગામડામાં અતિ સામાન્ય શિક્ષક જ હતા ! કોઈકે સિદ્ધાંતની વાત આવતાં એમણે એ નોકરી છોડી. "મારું હવે શી - રીતે ચાલશે ?" એ વિચારે પ્રથમ તો થોડાંક હતાશ પણ થયા. નોકરી છોડ્યા બદલ મનમાં પસ્તાયા પેણ ખરાં. પણ એ પછી દઢ જનીને એમણે પ્રજાળ પુરુષાર્થ

આદર્યો ને છેવટે એમણે પત્રકારજગતમાં કેવી સિદ્ધિ મેળવી તે આપણે સૌ જાણીએ છીએ.

આવાં તો અનેક દૃષ્ટાંતો મળી આવશે. જીવનમાં જેને કદી ય પગજીવનો સામનો ન કરવો પડ્યો હોય એવો માનવી તો આ જગતમાં તમને જાગ્યે જ મળશે.

પરાજય આવે ત્યારે એને વિજયના શુભ સંકેત રૂપે હસતે મોઝે વધાવજો ! જીવનની એ પણ એક ‘અનિવાર્ય’ પરિસ્થિતિ છે એમ માની લેજો ને તમારા પરાજય પર હસતી દુનિયા પર તમે હસી નાખીને અંતરે પ્રજા પુરુષાર્થની ભાવના ભરજો, અને પછી છેવટે વિજય તમારો જ છે !

કાગળનાં ફૂલ

કાગળનાં ફૂલોં ચે કેવાં મુન્દર હોય છે ! જોતાં જ આંખ એમના પર ચોટી ઝટે છે. એના વિવિધ મોહક રંગો ચિત્તને ઘડીભર પ્રસન્નતાનો એક આછો સ્પર્શ આપી નાથ છે, પણ ઘડી પછી વિચાર આવે છે : “અરે ! આ તો બધાં ‘કૃત્રિમ’ ફૂલોં છે. એમાં જીવ તો છે, પણ કુમુદના આત્મા સમી ‘મુગધ’ ક્યાં છે ? એમાં દેહની ભલક છે, પણ આત્માની સાચી ‘મુવાસ’ નથી.”

તમે માનશો ? હું જ્યારે જ્યારે આજની કેળવણી વિશે અને એવી કેળવણી પામેલા આજનાં યુવક-યુવતીઓ વિશે વિચાર કરું છું ત્યારે મારે અંતરે આવી જ ભાવના જન્મે છે અને મને લાગે છે કે આજનાં યુવક-યુવતીઓમાં ‘જ’ છે, પણ આત્માની સાચી ‘મુવાસ’ નથી.

કેળવણીનો હેતુ આત્મવિકાસ જ હોઈ શકે. માનવીનો સર્વાંગી વિકાસ થાય તો જ તેની કેળવણી સંપૂર્ણ લેખાય. આત્મવિકાસ વિનાના 'વિકાસને 'સર્વાંગી' શી રીતે લેખી શકાય ? કેવળ અક્ષરજ્ઞાનમાં, કેવળ માહિતી-પ્રચૂરતામાં કે કેવળ દૃષ્ટિની વિશાળતામાં કેળવણી પૂરી થતી નથી. કેળવણીનું એ અંતિમ ધ્યેય પણ નથી. એ બધાં તો તમારાં સર્વાંગી વિકાસનાં 'સાધનો' માત્ર છે—સાધ્ય તો છે આત્મવિકાસશીલ ચારિત્ર્ય. માનવજીવનને જે આપણે કુસુમની ઉપમા આપીએ તો આ આત્મવિકાસ જ એ કુસુમની 'સુવાસુ' છે. આત્મવિકાસશીલ ચારિત્ર્ય વિનાનું માનવજીવન સુંગંધ વિનાનાં 'રંગીન' પણ 'કૃત્રિમ' કાગળનાં ફૂલ મરખું છે.

આજનાં યુવક-યુવતીઓમાં અક્ષરજ્ઞાન, માહિતી-પ્રાચૂર્ય, દૃષ્ટિની વિશાળતા, સુધકતા, તરવરાટ, ગમે તે લોગે આગળ વધવાની મહત્વાકાંક્ષા વગેરે ગુણો જરૂર નજરે પડે છે. અમુક અંશે એ ગુણો આવશ્યક પણ છે. એનાં રંગો કાગળનાં ફૂલો સરખા સુંદર છે. પણ આત્મવિકાસશીલ ચારિત્ર્યની સુવાસ સમાં વિનય, શિસ્ત, ત્યાગ અને ભારતીય સંસ્કૃતિ તથા સંસ્કારના ગુણો દુર્ભાગ્યે આજનાં યુવકયુવતીઓમાં બહુ જ ઓછા પ્રમાણમાં મળી આવે છે. સુખ વિશેની એમની વ્યાખ્યા એ સોંચા મુખની નથી. 'કેરીઅર' વિશેના વિચારો એ સાચા વિચારો નથી. એક દૃષ્ટાંતથી સમજાવું. કોઈક બાપ પોતાનું સર્વ સુખ

ત્યાગીને, પોતાની સર્વ શક્તિઓ નીચાવીને પોતાના દીકરાને ભણાવે. જો દીકરો સારા શુભ મેળવીને વિશ્વવિદ્યાલયની ઉપાધિ પામે. હવે તમે વિચારો કે એ બેમાંથી કોની 'કેરીઅર' ચઢિયાતી ? તમે અને કદાચ દુનિયા પણ કહેશે કે 'કેરીઅર' તો દીકરાની જ ચઢિયાતી લેખાય (કેમ કે આપણે 'કેરીઅર'નો અર્થ જ એવા પ્રકારના 'અર્થ'માં ઘટાવીએ છીએ). પણ હું માનવા તૈયાર નથી. એ દીકરા કરતાં પણ જો બાપની 'કેરીઅર' અનેક ગણી ચઢિયાતી છે એમ હું, માનું છું, કેમ કે તેણે કેળવણીના અંતિમ ધ્યેય સમે આત્મવિકાસ સાધીને એ દ્વારા 'ત્યાગ'ની બાવનાને જીવનમાં ઉતારી અને જાતે કપ્ટો ચેડીને પણ દીકરાને ભણાવ્યો. દીકરો કાગળના અતિ સુંદર અને રંગીન ફૂલ જેવો છે, બાપ વનવગડાના ઠેઠ સૌરભમય પુષ્પ સમે છે.

જો તમારામાં વિનય ન આવે, વડીલ માટે પૂજ્ય-ભાવ ન આવે, સામાના 'ત્યાગ'ને માપવાની ને જાતે ત્યાગ આચરવાની વૃત્તિ ન વિકસી હોય, શિસ્ત ન હોય, તમારી પોતાની કહેવાય એવી સંસ્કૃતિ માટે આગ્રહ ન હોય તો માનજો કે તમારી કેળવણી અધૂરી જ છે. અને તમે દેખાવે તો કાગળના ફૂલ સરખા સુંદર છે. પણ તમારામાં સુવાસ નથી. માનવીને સાચા અર્થમાં માનવી બનાવે એને જ 'સાચી કેળવણી' કહી શકાય. તમારું મગજ તો બરી દે, પણ તમારા આત્માને ખાલીખમ જ રાખે એને 'સાચી કેળવણી' શી રીતે કહી શકાય ?

આને વિશે તમે વિચારતા થશો તો હું આ નાનકડો લેખ લખ્યો-સાર્થક લેખીશ તમે આ વિશે જરૂર વિચારો. તમારા પોતાના વૈયક્તિક જીવન કાળે, તમારા સમાજ કાળે, તમારી સંસ્કૃતિ કાળે અને તમારા દેશ કાળે તમે આપું વિચારતા થાઓ એ અતિ જરૂરનું છે.

વિદ્યાર્થી અને ઈતર વાંચન

‘શારીરિક વિકાસ કાળે જેમ ખોરાક જરૂરી છે તેમ માનસિક વિકાસાર્થે વાંચન આવશ્યક છે. પણ જેમ ગમે તે-ખોરાક ખાઈ લેવાથી યોગ્ય પોષણ અને વિકાસ મળતાં નથી તેમ હાથે ચઢે-તે વાંચી લેવાથી આપણું યોગ્ય જીવન-ઘડતર થતું નથી. એટલા માટે જેમ દરેક વ્યક્તિએ પોતાના શરીરને ભાક્કુ આવતા ખોરાકો નક્કી કરવાની ખાસ જરૂર છે તેમ પ્રત્યેક વ્યક્તિએ પોતાના જીવનઘડતર કાળે શું વાંચવું અને કેવા પ્રકારનું સાહિત્ય વાંચવું એ નક્કી કરવું પણ જરૂરી છે-એમાં ચે વિદ્યાર્થીઓએ તો ખાસ.

આ યુગમાં હાલતાંચાલતાં જેમ આપણી નજરે ઉપાહારગૃહો પડે છે તેમ આમાં નજર નાખો ત્યાં દૈનિકો, સાપ્તાહિકો, માસિકો અને પુસ્તકો પ્રગટ થતાં દેખાય છે! એમાંથી શું વાંચવું ને શું ન વાંચવું-ત્યાગવું એ પ્રશ્ન વિદ્યાર્થીએ વિચારવા સરખો છે. હાથમાં આવે તે વાંચી લેવાથી અર્થ નહિ સર. એટલું જ નહિ પણ કેટલીક વાર વિપરિત અસર પણ જન્મશે.

પ્રાથમિક શાળામાં લખતાં ગાજકો સ્વાભાવિક રીતે

જ મોટા ટાઈપમાં છાપેલું સચિત્ર બાલસાહિત્ય તેમ જ બાલસામયિકો વાંચવા પ્રેરાય છે. આપું સાહિત્ય બાળકોનું રંજન કરે છે, પણ અત્યારે સર્જાતું એમાંનું મોટા ભાગનું સાહિત્ય બાળકોને સ્વપ્નમેવી, પદ્માયનવાદી અને ચમત્કારોમાં માનનારાં બનાવી દેનારું હોય છે. એટલે રોજ બરોજ સર્જતા આપણા બાલસાહિત્યમાંથી શું વાંચવું ને શું ન વાંચવું એ માટે બાળકોને માર્ગદર્શનની ખાસ જરૂર છે. આપણાં બાળકો પરિશ્રમી, આપમેળે આગળ વધનારાં, દેશપ્રેમી, સાહસિક, ચિસ્તપ્રેમી અને સુચીલ અને એવાં બાલવાચન માટે આપણા વડીલો અને શિક્ષકોએ આપણાં બાળકોને માર્ગદર્શન આપવાની ખાસ જરૂર છે.

માધ્યમિક શાળામાં ભણતો વિદ્યાર્થી સામાન્યતઃ વાર્તાનાં પુસ્તકો વાંચવા પ્રેરાય છે. જે વાર્તાપુસ્તક હાથે ચઢે તે તત્કાળ વાંચી નાખવાની વૃત્તિ હોય છે. બસૂચી વાર્તાઓનાં અને વાર્તામિત્રાહમાં શ્રુતત ખેંચી રાખે એવાં પુસ્તકો વાંચવામાં એને રસ પડે છે. એ ઝડપથી ઉપરછટ્લી રીતે અને દેવળ વાર્તાની ઘટનાઓમાં રસ લઈને વાંચે છે. આ હાનિકારક છે. માધ્યમિક શાળામાં ભણતા વિદ્યાર્થીએ પ્રેરણાત્મક ઐતિહાસિક વાર્તાઓ-પોતાના દેશની અને અન્ય દેશોની-વાચવી આવશ્યક છે. વળી સરળ ભાષામાં લખાયેલાં મહાપુરુષોનાં જીવનચરિત્રોનું વાચન પણ એ વેળાના તેના જીવનઘડતરમાં ખૂબ જ ઉપયોગી નીવડશે. આ માટે પણ વડીલોએ અને શિક્ષકોએ માર્ગદર્શન આપવું આવશ્યક છે.

હાઈ સ્કૂલમાં લખતો વિદ્યાર્થી સામાજિક નવલોનો અને ઇતર પરચુલ વાચનનો રસિયો હોય છે. પણ સામયિકવાંચનમાં તો આજે તેને હાથે ખિનજવાબદાર હલકાં સિનેપત્રો અને હળવાં વાર્તામાસિકો જ ગ્રાહી જાય છે. ચલચિત્રોમાં ને નટનટીઓની અંગત વાતોમાં તે ઘણો રસ લેતો થઈ જાય છે અને કેવળ સારાં જ ચિત્રો જોવાને ને સાઈ જ વાંચન વાંચવાને આશ્રય તે ભાગ્યે જ સેવતો હોય છે. હાઈ સ્કૂલના વિદ્યાર્થી માટે મોટું ભવિષ્યના “હલકાં સામયિકો” જ છે. આની સામે વડીલો તેમ જ શિક્ષકો વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ વારંવાર લાલ ખત્તી ધરતા રહે એ સવિશેષ જરૂરી છે.

કોલેજનો વિદ્યાર્થી પાશ્ચાત્ય સાહિત્યનાં પુસ્તકો પણ વાંચે છે. જગતસાહિત્યમાં ડોકિયું કરવાની એને તક મળે છે. એ ઘણું ઘણું વાંચે છે ખરો, કેટલુંક તો સાડું પે વાંચે છે ખરો, પણ એ વાચનને જીવનમાં એ ભાગ્યે જ ઉતારતો હોય છે. આતું કારણ એની આત્મપાસતું આજતું હળવું, ખિનજવાબદાર અને વિલાસી વાતાવરણ જ છે. વળી એના વાચનમાંનાં પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિ અને પાશ્ચાત્ય જીવનનો ચળકાટ એને આંજ નાખતાં હોય છે. મોટા ભાગના સાહિત્યમાંનું, ચલચિત્રોમાંનું, નાટકો, નવલકથાઓ અને નવલિકાઓમાંનું જાતીય આકર્ષણ-તેની સુવાવસ્થાને કારણે સવિશેષ-તેને આકર્ષી રહે છે. આની સામે પણ તેને યોગ્ય ચેતવણીના સૂરો સંભળાવતા રહેવાની અને તેને સાચે માર્ગે દોરવાની એટલી જ જરૂર રહે છે.

સૌથી ઉત્તમ અને વ્યાવહારિક માર્ગ તો એ જ છે કે પ્રત્યેક પ્રાદેશિક ભાષામાં તે તે ભાષાના વિદ્વાનોની, કેળવણીકારોની અને અનુભવીઓની એક સમિતિ નિમાય, જે પ્રાથમિક શાળાના બાળકથી માંડીને પ્રૌઢ વયની વ્યક્તિએ પોતાની ભાષાનાં ક્યાં ક્યાં પુસ્તકો અને સામયિકો વાંચવાં એ વિશેનો સ્પષ્ટ નામોલ્લેખ કરતી એક માર્ગદર્શક યાદી પ્રત્યેક વર્ષે બહાર પાડતી રહે.

કરવા જેવું એ “બુધેરે” કરવા જેવું

અંગ્રેજીમાં એક કહેવત છે કે “Any thing worth doing is worth doing well.” એટલે કે “કરવા જેવું કોઈ પણ કામ સારી રીતે કરવા જેવું જ હોય છે.”

આ સૂત્ર બહુ ઓછા માણસો સમજે છે. એને જીવનમાં તો એથી ય ઓછા માણસો ઉતારે છે. આપણે જોને “નાનાં” કામો લેખીએ છીએ ને જેમનાં પ્રતિ મઠૈવ ફુલંદા સેવીએ છીએ એ વાસ્તવિક રીતે તો “નાનાં” કામો નથી. આપણે એ ભૂલી જઈએ છીએ કે સાગર જેમ અગણિત જલખિંદુઓનો બનેલો છે તેમ આપણું જીવન પણ અનેક નાનાંમોટાં કામોનું બનેલું છે—એકલાં મોટાં કામોનું જ નહિ. ખરી રીતે તો જીવનમાં કોઈ પણ કામ “નાનું” નથી. બહારથી મોટું પરિણામ દેખાડનાર કામને આપણે મોટું કામ લેખીએ છીએ, પણ એ વાત તો આપણે ભૂલી જ જઈએ છીએ કે એવાં મોટાં કામોના પાયામાં તો પેલાં “નાનાં” કામો જ રહેલાં હોય છે. વળી કેટલીક વાર આડક-

તરી રીતે નાનાં કામોનાં પણ મોટાં પરિણામો—સારાં કે નરસાં—આવે છે. દાખલા તરીકે તમારા શરીરના એકાદ નાનકડા જખમ તરફ તમે દુર્લક્ષ સેવો તો એ કંદાય “સેપ્ટિક” (જંતુજન્ય) બનીને તમારે માટે એ લયંકર ણિમારીરૂપ કે કોઈક વાર જીવલેણ પણ નીવડે !

સાંજે ઘેર આવી તમારાં કપડાં ઉતારીને ગમે ત્યાં ફેંકો છો તો બીજે દિવસે ઓફિસે જતી વેળા કેવી શોધાશોધ કરવી પડે છે ? તમે એ વેળા કેવા અકળાઈ જાઓ છો ? અમુક પુસ્તક તમારી પાસે હોય છતાં જરૂર પડ્યે તમને એ ન લાધે—તમારી એ પુસ્તક ઠેકાણે રાખવાની યેદરકારીને કારણે—તો તમને કેવી લાગણી થાય છે ? તમારા રોજિંદા જીવનમાં જો તમે નાનાં નાના કામો ચોક્કસાઈપૂર્વક ન કરો તો કેવી કેવી ગૂંચવણો બિમી થઈ જાય છે ?

ગાંધીજી પોતાના પર આવેલા કાગળમાંની એક નાની સરખી ટાંચણી પણ સંભાળીને રાખતા ! એક માંદા છોકરા માટે એક વાર ગાંધીજીએ જાતે કાગળ અને રસપૂર્વક દોહી બતાવીને એ માંદા છોકરાને પ્રેમપૂર્વક પાઈ હતી ! એક વાર કરતુરજાને મીઠી બિંદમાં જોઈને તેમને ન ઉઠાડતાં તેમનું એ વેળાનું ગૃહકાર્ય ગાંધીજીએ જાતે કરી લીધું હતું ! આવી આવી નાની જાણતો પ્રત્યે ગાંધીજી લક્ષ આપતા એથી જ એ એટલા મહાન હતા.

તમારે કરવાનું કોઈ પણ નાનું કામ તમારા જીવનનો એક મહત્વનો જ અંશ છે એમ માનો. જુદા—

ધોવામાં, ખાવાપીવામાં, હાલવાચાલવામાં, ટ્રામ-બસમાં ચોગ્ય રીતે બેસવામાં, બહેર સ્થળે જવાબદારીપૂર્વક વર્તવામાં, આપણી નાની નાની ચીજો વ્યવસ્થિત રીતે ઠેકાણે રાખવામાં ને એવી બીજી અનેક નાની લાગતી બાબતોમાં આપણે મામાન્યતઃ બેદરકાર જ રહીએ છીએ. પરિણામે દૈનિક વાર આપણે પોતે વ્યગ્ર બની જઈએ છીએ ને દૈનિક વાર સામાને વ્યગ્ર બનાવીએ છીએ. તપૂરતું જાણે જીવન ખસૂં બની જાય છે !

તમારા જીવનનાં દૈનિક કામોને તમે અવગણીશો નહિ ને એ કામો તમે રસપૂર્વક, પ્રેમપૂર્વક, ચીવટાઈથી અને નિયમિતતાથી કરજો. એથી તમારા જીવનમાં એ નાનાં કામો પણ એક પ્રકારની મધુર સંવાદિતા લાવશે અને જીવન તમારે માટે તેમ જ બીજાઓને માટે સુખરૂપ બની રહેશે.

જીવનમાં જે કંઈ કરવા જેવું છે તે “સુપેર” જ કરવા જેવું છે, એ સત્ય કદી ભૂલશો નહિ.

દેહ માનવીનો, દાંત હાથીનો !

દેખાડવાના ને ચાવવાના દાંત હાથીને જુદા હોય છે. હાથીને જ શા માટે, આ મુગમાં તો અનેક માનવીઓને પણ, તેમનો દેહ માનવીનો હોવા છતાં, હાથીની પેઠે દેખાડવાના ને ચાવવાના દાંત જુદા હોય છે ! એનાં યોડાંક દૃષ્ટાંતો આ દૂકા લેખમાં આપીશ, જેથી આજની દુનિયાના માનસનું તમને સાચું દર્શન થાય.

“ હિંદી-ચીની ભાઈ ભાઈ ! ” એ સૂત્રથી ભારતવાસી-
ઓએ અને ચીનાઓએ એક કાળે ગગન ગમતી મૂક્યું
હતું. પણ એમાંના એક ભાઈનો દેહ માનવીનો હોવા છતાં
એના હાંત હાથીના હતા એટલે જ જગતમાં ખરેખર શાંતિ
સ્થપાય એ કાળે સદૈવ સહૃદયતાથી પ્રયત્નશીલ રહેતા
આપણા સ્વ. વડા - પ્રધાન. પંડિત નહેરુ મુંબઈમાં
મુકાઈ ગયા હતા !

- થોડાં વર્ષ પહેલાં ગુજરાત અને મહારાષ્ટ્રનાં અલગ
રાજ્યો થવાં જોઈએ એવું આંદોલન કરનારાઓને “રાષ્ટ્ર-
દ્રોહી” લેખવામાં આવતા. એવા સંકુચિત પ્રાંતવાદને રાષ્ટ્રની
એકતા કાળે ધાતક લેખવામાં આવતો. આથી ગુજરાતમાં
થોડો દમનકાર પણ ચરૂ થયો. પણ દમનકારોનો દેહ જ
માનવીનો હતો, તેમના હાંત તો હાથીના જ હતા ! આજે
તેઓ જ ગુજરાતના અલગ રાજ્ય પર આનંદોત્સવ મનાવી
રહ્યા છે ! અને મૂગી કરુણા તો એ છે કે મહાગુજરાતનું
આંદોલન ચલાવનારાઓને અને એ કાળે કપ્ટો સહન
કરનારાઓને આજે કોઈ યાદ પણ કરતું નથી ! આવી છે
હાથીના હાંત ધરાવતી આજની દુનિયા !

મહાગુજરાતના આંદોલન દરમિયાન મોટા ભાગના
અગ્રગણ્ય ગુજરાતી દૈનિકોએ એ ચળવળને “રાષ્ટ્રદ્રોહી”
લેખાવીને વખોડેલી એટલું જ નહિ પણ એ પત્રો એ આંદો-
લનના સમાચારોને પણ “ન્યાય” આપતાં નહિ ! આજે
એ જ પત્રકારો “જય જય ગરવી ગુજરાત ” કે “ગુજરાત

મોરી મોરી રે !” નો નાદ ગજવતાં પોતાના પત્રોની દળદાર રંગીન પૂર્તિઓ કાઢીને શુજરાતના અલગ રાજ્ય કાગે ગૌરવ લે છે ને પોતાના વાચકોને ગૌરવ લેવા પ્રેરે છે ! થોડાં વર્ષ પહેલાં તેમને માટે જે “રાષ્ટ્રદ્રોહ” હતો એ આજે “દેશપ્રેમ” બની ગયો છે, કેમ કે એ પત્રકારોનો દેહ જ માનવીનો હતો—તેમના હાંત તો હાથીના જ હતા !

“હાથીના હાંત”ના આજના આ યુગમાં માત્ર બાળક જ એ નાતું હોય છે ત્યારે એ રીઝે એ વેળા લોળા શાંભુ સરખું ભોળું અને એ ખીજે એ વેળા તાંડવ કરતા શિવ સરખું ક્રોધી બને છે. એ પોતાની સ્વાભાવિક ભિન્નિઓને કદી ચે દબાવતું નથી, કેમ કે એ વેળા એને હાથીના હાંત આવ્યા હોતા નથી ! પણ પછી જેમ જેમ એ બાળક મોટું થતું જાય છે તેમ તેમ તેને હાથીના હાંત ફૂટતા જાય છે !

અને હવે તો સરસ્વતીસિંહકોને પણ એ હાંત ફૂટતા હોય છે ! મેં કેટલાક શુજરાતી સાક્ષરોને “વિદ્વાન” બન્યા પછી “માનવ” મટી જતા જોયા છે ! તેમની “માનવતા” તેમની ‘કલમમાં જ વસે છે અને કેવળ કાગળ પર જ દૃશ્યમાન થાય છે—તેમના હૃદયમાં નહિ ! વાચકને ધડીભર મુગ્ધ કદી દે એવી એમની કૃતિઓમાં તો દેખાડવાના હાંત હોય છે, ચાવવાના હાંત તો એમના હૈયામાં છાની રીતે ઉગેલા હોય છે ! પોતાનાં સર્જનોમાં મહાત્યાગની અને “પૈસો તો હાથનો મેલ છે !” એવી વાતો કરનારાં એવા વિદ્વાનો વાસ્તવિક હૃદયમાં તો “શ્રાયા મુવલ્લુ મૃગ”ની

પાછળ પડ્યા હોય છે, એ વિચારતાં સ્વાભાવિક રીતે જ
જોલાર્થ જવાય છે : “દેહ માનવીનો, દાંત હાથીના !”

આજના માનવીની આંધળી દોટ !

તમે જોશું હશે કે વંટોળિયો આવે ત્યારે ધરતી પરની
ધૂળ એ વંટોળ લેતી જાયે ચડે છે. વંટોળ વહેતો રહે ત્યાં
મુઠ્ઠી એ રજકણો ઉપર અવકાશમાં ધૂમ્મા કરે છે અને
વંટોળ શમી જતાં એ જ રજકણોને પાછું પતન પામીને
ધગધગી થવું પડે છે. આજનો માનવી મોટે ભાગે આ
રજકણો જેવી જ ‘પોકળ પ્રતિષ્ઠા’ મેળવે છે. ‘પોકળ’ એટલા
મોટે કે, એ પ્રતિષ્ઠા કે પ્રસિદ્ધિ પાછળ સિદ્ધિ, સત્યનિષ્ઠા
કે ઉચ્ચ અને શુદ્ધ ધ્યેય મોટે ભાગે હોતાં નથી. એટલે
જ વંટોળિયાની રજકણો પેઠે “પોલી પ્રતિષ્ઠા” થોડી જ
વારમાં પછી નીચે આવી જાય છે !

અને છતાં આશ્ચર્ય અને દુઃખની વાત તો એ છે કે
આજનો માનવી આવી પોકળ પ્રતિષ્ઠા પાછળ આંખ
મીચીને દોટ મૂકે છે ! પ્રતિષ્ઠા કે પ્રસિદ્ધિ એ તો સાચી,
અનિષ્ઠ અને શ્રમસાધ્ય સિદ્ધિની પાછળ ‘આપમેળે’ આવતો
મિદ્ધિનો પવિત્ર અને સ્થાયી યશસ્વકુટ છે, એ મત્ત આજનો
માનવી મોટે ભાગે વિમરી જતો લાગે છે.

આજના યુગના જે મહારોગો તે ધનલાલસા અને
કીર્તિલાલસા. ધનલાલસા આજના યુગમાં તીવ્રતર બનતી
જાય છે એનું કારણ એ છે કે આજના યુગમા માનવીની

‘મહત્તાનો માપદંડ ‘પૈસો’ જ બની ગયો છે ! આજના માનવીએ પોતાની જરૂરિયાતો અને વિલાસો એટલાં બધાં વધારી દીધાં છે કે આજે તો માનવી કાજે ‘પૈસો’ લગભગ ‘અનિવાર્ય’ થઈ પડ્યો છે ! પછી આ ધનલાલસામાં કીર્તિ-લાલસા લગતાં જેટલું વધુ ધન પોતે મેળવશે એટલો વધારે મહાન પોતે લેખાશે એવી માન્યતા પણ આજના માનવીના મનને ફેડો મૂકતી નથી ને આજનો માનવી આંખો મીંચીને ધન અને કીર્તિનાં મૃગજળ પાછળ દોડ્યે જ નાથ છે !

આને પરિણામે અનેક અનિષ્ટો જન્મે છે, જન્મે તે માળે ધન મેળવવામાં આજે માનવીને સંકોચ થતો નથી કે કોઈ નૈતિક સિદ્ધાંત આડે આવતો નથી. પ્રતિષ્ઠા માટે એ ‘પ્રચાર’નો આશ્રય લે છે ને એ રીતે કેવળ પોતાના સ્વાર્થને ખાતર એ આજના યુગના એક મહાદૂષણ ‘પ્રચાર’ને અપનાવે છે. પરિણામે એને પ્રતિષ્ઠા તો મળે છે, પણ તે વંટોળના પેલા રજકણો જેવી જ !

સિદ્ધાંતપ્રિયતા, નીતિપ્રિયતા, ચારિત્ર્ય, ન્યાયપ્રિયતા, પ્રેમાળતા, સંતોષ, ગરીબી ગરીબીને જોવાની આંખ, સાચી ખુમારી-આ સર્વ સદ્ગુણો આજનો માનવી આ કારણે જ શુભાવી બેઠો છે અને તેમને સ્થાને પિવન તેવી પીઠ દેવાનો સિદ્ધાંતહીનતાભર્યો સિદ્ધાંત, નીતિ કે હિંદુ તરફ આંખમીંચામણાં કરવાની ટેવ, ચારિત્ર્યહીનતા, જન્મે તે પ્રકારે આગળ વધવાની યેલછા, દંભ, મહત્વાકાંક્ષાના ઝોઠા હેઠળ લાલસાનો શુભાકાર, ગરીબોને અને ગરીબીને હીણ-

વાની હીન વૃત્તિ, અસત્યનું અસત્ય શરણુ વગેરે દુર્ગુણો આજનો માનવીને ઘેરી વળ્યા છે. અને સૌથી વધારે દુઃખની વાત તો એ છે કે આ સર્વ દુર્ગુણોને જીવનની કંઠેવાતી પ્રગતિ કાળે ‘અનિવાર્ય’ લેખતો આજનો માનવી જીવનનો, જીવનસત્યનો, જીવનમર્મનો કે જીવનધર્મનો તાત્વિક રીતે કદી વિચાર જ કરતો નથી ! એવો પામર અને હયાપાત્ર બની ગયો છે આજના યુગનો દંભી માનવી, જેની ક્ષણિક અને પોકળ પ્રતિષ્ઠા છેવટે વંટોળના પેલા રજકંથોની પેઠે થોડા સમયમાં જ ધરાશયી થઈ જાય છે !

અસામાન્ય સામાન્યતાને સ્થાને સામાન્ય અસામાન્યતા

કોઈ કોઈ વાર મને આજના યુગના અને જૂના કાળના માનવીઓ વચ્ચેની તુલના કરનારા તાત્વિક વિચારો આવે છે. એવા વિચારોની ભારી તારવણી અહીં આપુ છું.

આપણા વડવાઓનાં જીવન પ્રથમ દષ્ટિએ તો આપણને ખૂબ જ “સામાન્ય” લાગે છે. તેઓ ખૂબ જ સાદી રીતે જીવતા. એમ લાગે કે જાણે તેમના જીવનમાં મહત્વકાક્ષા જેવું કશું હતું જ નહિ ! તેઓ નિશાળમાં સામાન્ય અક્ષરજ્ઞાન મેળવતા, પરણતા, ગૃહસ્થાશ્રમ લોગવતા, કમાતા અને ખાતા. બૌદ્ધિક પ્રવૃત્તિઓ બહુ જ ઓછા પ્રમાણમાં કરતા. વાનપ્રસ્થ લોગવ્યા પછી બહોળા કુટુંબ વચ્ચે આ સંસાર ત્યાગી જતા. આજના યુગના માનવીની દષ્ટિએ આવા જીવનમાં કશી જ “અસામાન્યતા” ન જણાય એ સ્વાભાવિક છે.

પણ વાસ્તવમાં તો એ યુગનાં માનવીઓનાં “સામાન્ય” લાગતાં જીવન - “અસામાન્ય” હતાં—આજના આપણા જીવનની તુલનાએ. નિગ્રાણમાં થોડુંક જ અશ્વરજ્ઞાન પામ્યા છતાં સત્ય, ચારિત્ર્ય, ધીરજ, સહનશીલતા, સંતોષ, વિવેક સદાચાર, પરોપકાર, પ્રભુમાં અખૂટ શ્રદ્ધા વગેરે સદ્ગુણો આપણા કરતાં તેમનામાં વધારે પ્રમાણમાં વિકસતા હતા. એ રીતે કેળવણીનો અતિમ હેતુ “જીવનઘડતર” - પ્રમાણમાં ઓછી કેળવણી પામ્યા છતાં ય-તેઓ સાધી શકતા. ‘લવ’ (પ્રેમ), સંવનન, સ્નેહલગ્ન, છૂટાછેડા વગેરેથી તેઓ આરાત હતા અને છતાં તેમનો ગૃહસ્થાશ્રમ મુખી નીવડતો, કેમ કે પતિપત્ની બાંધછોડથી તથા દેખાડા વૃગ્ગની અંતરની સાચી પ્રેમાળતાથી ગૃહસંસાર ચાલવતાં. પ્રેમનો “દેખાડો” એ વેળા ન હતો તેમ જ નહોતી એ વેળા સમાન હકો માટે લડવાની સ્ત્રી કે પુરુષમાં ગાંડી જીદ. સ્ત્રી અને પુરુષનાં કાર્યક્ષેત્ર જુદાં જુદાં હતાં. ઔદિક પ્રવૃત્તિઓ તેઓ બહુ ઓછા પ્રમાણમાં કરતા, કેમ કે તેમને મન “બુદ્ધિ” કરતાં “હૃદય” તરફ અને “તાર્કિક ઉન્નતિ” કરતાં માનવતા તરફ મૂલ્ય વધારે હતું. તેઓ પ્રેમાળ, દર્શનશીલ, સંતોષી, પ્રભુમાં શ્રદ્ધા રાખનારા અને એક જ રંગે જીવનારા હતા. કાચંડા જેવા આજના માનવી - પેઠે તેઓ વારંવાર જીવનનો રંગ બદલતા નહિ કે તકવાદી બનતા નહિ. આમ તેઓ બાહ્ય દૃષ્ટિએ “સામાન્ય” દેખાવા છતાં આજના માનવીની સરખામણીમાં “અસામાન્ય” હતા.

આજે આપણે તર્ક અને બુદ્ધિમાં ખૂબ જ આગળ વધ્યા

છીએ. આપણે વધારે ચપલ, વધારે પ્રવૃત્તિશીલ, વધારે ઉદ્યમી, વધારે તકવાદી, વધારે સુઘડ અને દેખાવડા, વધારે કેળવણી પામેલા અને વધારે મહત્વાકાંક્ષી જન્યાં છીએ. એ દૃષ્ટિએ આપણે આપણા વડવાઓ કરતાં જરૂર “અસામાન્ય” કહેવાઈએ. પણ સામે પક્ષે આપણે ચારિત્ર્ય, વિવેક, માનવતા, પ્રભુશ્રદ્ધા, દેખાડા વગરનો સાચો ને ઊંડો પ્રેમ, એક જ રંગે સિદ્ધાંતપૂર્વક જીવવાની નિષ્ઠા, સંતોષ, સાદાઈ વગેરે ખોઈ બિદા છીએ. અને એ રીતે આપણા વડવાઓની તુલનામાં આપણે “સામાન્ય” જની ગયા છીએ ! આપણે દંભ અને દેખાડો એટલે બધો કરીએ છીએ કે આજના યુગના કેઈ પણ માનવીને સાચા રૂપમાં પારખી કાઢવો બહુ મુશ્કેલ પડે છે ! જૂનો જમાનો સાદાઈનો હતો, આ જમાનો રંગરોગાતનો છે. એ યુગ ‘હૃદય’નો હતો, આ યુગ ‘બુદ્ધિ’નો છે. એ યુગ પ્રભુશ્રદ્ધા અને સંતોષનો હતો, આ યુગ ગાંધી ધનલાલસા અને કીર્તિલાલસાનો છે. બિંચી કેળવણી પામ્યા છતાં આપણું જીવન મડાતું નથી, કારણ કે એ શિક્ષણ કેવળ બૌદ્ધિક જ હોય છે. આત્માની તથા હૃદયની કેળવણી આજના યુગના માનવીને મળતી જ નથી !

આમ આપણા વડવાની સામાન્યતા પણ “અસામાન્ય” હતી, બ્યારે આજના યુગની અસામાન્યતા પણ મને તો “સામાન્ય” જ લાગે છે—જીવનના અંતિમ અને સાચા ધ્યેયની દૃષ્ટિએ.

પ્રસિદ્ધિનો મોહ એટલે સિદ્ધિનો મૃત્યુધંટ !

જેમ બાલ્યાવસ્થા પછી દિશેશવસ્થા, યુવાવસ્થા,

પ્રોઢાવસ્થા, વૃદ્ધાવસ્થા એ કમ સ્વાભાવિક છે તેમ સિદ્ધિના પરિપાક રૂપે સિદ્ધિને યગલે યગલે પ્રસિદ્ધિ આવે એ પણ એટલું જ સ્વાભાવિક છે. એવી પ્રસિદ્ધિ જ 'સાચી' પ્રસિદ્ધિ છે.

પણ દુર્ભાગ્યે આ તકલાદી યુગમાં પ્રચારનાં પોકળ અને સહજપ્રાપ્ય માધનોનો તોટો ન હોવાથી નિર્બળ મનનો આજનો માનવી સિદ્ધિ માટેની સાધનાને બાજુએ મૂકી દઈને માત્ર એ પોકળ માધનો દ્વારા પ્રસિદ્ધિ 'પામવાનો' મોહ ત્યાગી શકતો નથી.

અત્યારે આપણા શુજરાતી સાહિત્યમાં—સવિશેષે તો સામયિક સાહિત્યમાં—નવલિકાઓ લખવાનો એવો તો પવન ફૂંકાયો છે કે વાવાઝોડા સાથેનો એ પવન આપણા સાહિત્યને ઘસડીને ક્યાં લઈ જશે એ કહેવું કઠિન છે ! કેઈ પણ શુજરાતી યુવાનને લખવાની વૃત્તિ જગતાં જ એ યુવાન નવલિકા લખવાનો જ વિચાર કરે છે, કેમ કે એ માનતો હોય છે કે એથી ઠીક ઠીક પ્રસિદ્ધિ મળશે !

આવા નવોદિતોનો આજે તો આપણે ત્યાં શફડો ફાટ્યો છે ! પણ એમાંના બહુ જ ઓછા નવોદિતોમાં સાધના અને અભ્યાસની વૃત્તિ જોવા મળે છે. ઓછી મહેનતે વધારે ફળ કેમ મેળવી લેવું એવી આજની ભારતીય પ્રજામાં પ્રસારેલી વિઘાતક ભાવનાનો આપણા આ નવોદિતો પણ શિકાર થઈ પડ્યા છે.

પ્રભુદત્ત પ્રતિભા, અભ્યાસ, અનુભવ અને બામારના

વિના વાતાઓ લખ્યે જવી અને એ વાતાઓની પ્રસિદ્ધિ કાળે લાતલાતના “સસ્તા” માર્ગો અજમાવવા પાછળની નવોદિતોની વૃત્તિ પાછળ પ્રસિદ્ધિનો મોહ જ કામ કરી રહ્યો છે. એ પ્રસિદ્ધિમોહ સિદ્ધિ માટેની સાચી દિશા એમને સૂઝવા જ હેતો નથી ! તેઓ બૂલી જાય છે કે કઠિન તપશ્ચર્યા પછી જ સિદ્ધિ લાભે છે. સિદ્ધિ એ કાંઈ એકાદ પાકેલું ફળ નથી કે ઝટ લઈને તોડી લેવાય ! પણ પ્રસિદ્ધિ તો એવું ઝટ તોડી લેવાય એવું ફળ છે એમ આ નવોદિતો માનતા હોય છે !

એક બાળુ “દ્વારકાની છાપ” પામેલા પરિપક્વ લેખકોનો અમુક ભાગ પોતાની પ્રસિદ્ધિને વટાવીને “ચાકડિયો પાક” ઉતારવામાં લાગી ગયો છે તો બીજી બાળુ પતાંના મહેલ સરખી પ્રસિદ્ધિનો મોહ નવોદિતોને પરિશ્રમજન્ય અને એકાગ્ર સાધનાથી ને પરિણામે “સાચી સિદ્ધિ”થી વંચિત રાખી રહ્યો છે ! આ ઉભય દૂષિત પરિસ્થિતિઓને નિવારવા કાળે પ્રબળ પ્રયત્નો નહિ થાય તો આપણું નવલિકાસાહિત્ય ઉત્તરોત્તર અવનત થતું જવાનો ભય છે.

એટલા માટે નવોદિતોએ તો નિરંતર આ વાક્ય સ્મરણમાં રાખવું ઘટે કે “પ્રસિદ્ધિનો મોહ એટલે સિદ્ધિનો મૃત્યુઘાટ !”

વાચન અને જીવનઘડતર .

માનદેહના પોષણ કાળે જેમ ખોરાક જરૂરી છે તેમ માનવમાનસતા પોષણ કાળે વાચન જરૂરી છે. પહેલું સાધન શારીરિક છે, બીજું માનસિક

પણ પોતાનાં દેહધંડતર, દેહવૃદ્ધિ અને દેહસ્વાસ્થ્ય
ઠાણે કયો ખોરાક કે કયા કયા ખોરાકો અનુકૂળ છે એ
જોમ પ્રત્યેક માનવીએ જાણી લેવું જરૂરી છે એ જ રીતે
પોતાના માનસિક ધંડતર, માનસિક વિકાસ અને માનસિક
સ્વાસ્થ્ય ઠાણે કેવું વાચન આવશ્યક છે એ નક્કી કરવું
પણ જરૂરી છે.

આજના યુગને યંત્રયુગ કહી શકાય. મુદ્રણકલાનો
વિકાસની જોડે જોડે જગતમાં સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિ થતી જ
રહી છે. હવે તો એ વૃદ્ધિની એટલી બધી વૃદ્ધિ થઈ છે કે
આજે તો શું વાંચવું ને શું ન વાંચવું એ જ એક ગૂંચ-
વનારો પ્રશ્ન થઈ પડ્યો છે ! આત્માના અને હૃદયના
શુભોમાં ઉત્તરોત્તર અવનત થતો જતો આજનો “સિદ્ધાંત
હીન” માનવી બુદ્ધિવિકાસમાં તો ઉત્તરોત્તર આગળ જ
વધતો જાય છે. કોઈક વાર તો એ માનવી એટલો બધો
આગળ વધી જાય છે કે બુદ્ધિની અવનવી કસરતો કરના
કરતો એ જાણે પોતાની બુદ્ધિનો દુરુપયોગ જ કરતો હોય
એમ લાગે છે !

હા, આ વાત સાવ સાચી છે. માનવી પોતાની બુદ્ધિનો
જેટલો દુરુપયોગ કરે છે તેટલો જગતમાં અન્ય કોઈ પ્રાણી
કરતું નથી ! એક જ દૃષ્ટાંત ખસ થશે. જગતશાંતિ કે
નિઃશસ્ત્રીકરણ જેવો માનવકક્ષાણની સાદામાં સાદી વાતને
પણ માનવીએ પોતાના બુદ્ધિબળથી એટલી બધી ગૂંચવી
નાખી છે કે જગતશાંતિ માટે અને નિઃશસ્ત્રીકરણ માટે

સંજ્ઞાબંધ પરિષદો માનવીને ભરવી પડે છે ! ને છતાં પરિણામ તો શૂન્ય જ આવે છે ! કારણ શું ? કારણ એ જ કે આત્માની કેળવણીમાં માનવી છેક જ પછાત પડી ગયો છે, જ્યારે આત્માને અને હૃદયને અવગણ્યતો એ માનવી બુદ્ધિબળમાં આગળ વધીને પોતાની દલીલોથી, પોતાના પ્રચારથી અને પોતાના સત્તાપ્રભાવથી બીજાઓને આંછ નાખીને જગતચાંતિ કે નિઃશસ્ત્રીકરણ સરખા સાવ ન્યાનીતર્યા સત્યને ઢાંકી દઈને પોતાની બુદ્ધિનો કેવળ દુર્યયોગ જ કરે છે !

આ પરથી એક વાત કલિત થાય છે કે માનવીએ જે પોતાની સાચી ઉન્નતિ સાધવી હોય અને ન્યાનીતર્યા અને સાવ સાદાં જીવનસત્યો સાહજિકતાથી પામવાં હોય તો આત્માને ઉન્નત કરે અને હૃદયને નિષ્પાલસ તથા બિલોરી કાચ જેવું બનાવે એવું વાચન પસંદ કરવું જોઈએ. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો એણે પોતાના માનસઘડતર કાજે એ પ્રકારનો જ માનસિક ખોરાક પસંદ કરવો જોઈએ.

પણ દુર્ભાગ્યની વાત એ છે કે જેમ કોઈ શિકારી પોતે જ 'પાયરેલી' બળમાં ફસાઈ જાય તેમ આજનો માનવી પોતે જ જન્માવેલી કૃત્રિમ પ્રવૃત્તિઓરૂપી બળમાં એટલો બધો ફસાઈ ગયો છે કે પોતાના જીવનઘડતર માટે શું સાફ છે કે શું નરસું છે તેનો વિચાર કરીને નિર્બૂધ કરવાનો એને સમય જ નથી ! અરે ! એટલું જ નહિ, પણ હવે તો આજના યુગનો માનવી સારાની જોજ માટેની

અને નરસાને અવગણવા માટેની વૃત્તિ પણ લગભગ ખોઈ
 બેઠેલો જણાય છે ! આજના માનવીને સારાનરસા વચ્ચે
 બહુ લોહ લાગતો નથી એટલું જ નહિ પણ પોતાને બુદ્ધિ-
 માન અને પ્રગતિશીલ કહેવડાવતો આજનો માનવી કેટલીક
 વાર તો સારા કરતાં નરસાને જ પોતાના જીવનમાં, અર્થ-
 વ્યયે પણ, વધુ મહત્ત્વ આપતો થઈ ગયો છે !

સંભવ છે કે વિકૃતિઓની આવી જાગમાં તમે પણ ફસાઈ
 ગયા હો. સંભવ છે કે જે હાથે ચઢે એ જ તમે વાંચી લેતા
 હશે. અથવા જનતાને મોટો ભાગ જે વાંચતો હોય તે
 વાંચવા ગાડરિયા પ્રવાહમાં ઘસડાતા હશે. પણ એ ધરાધર
 નથી-એમ ગમે તે ખાઈ લેવું ધરાધર નથી એમ. તમારા
 જીવનઘડતર કાળે શું વાંચવું એ તમારે શાંતિથી, સ્વસ્થતા-
 થી અને ઊંડાણથી વિચારવું જરૂરી છે. એટલું જ નહિ
 પણ એ વિચારને અંતે તમે જે નિર્ણય પર આવો તે નિર્ણયને
 દૃઢતાથી અમલમાં મૂકવો ચ જરૂરી છે. તમે વાચનના
 વનમાં ગમે ત્યાં આથડો એ હિંમત નથી. એ વનમાં તમારી
 વાચનકેડી તમે પાડી લ્યો.

હવે તમારે શું અને કેવું વાંચવું એ વિશે મારાં
 પોતાનાં અંગત મંતવ્યો રજૂ કરીશ. અલબત્ત, એમ કર-
 વામાં મારો એ આશય નથી કે હું જે અને જેવું બતાવું
 તે તમે અંધશ્રદ્ધાથી વાંચવા મંડી જાઓ ! પણ મારો
 આશય એ છે કે તમે તમારા જીવનઘડતર કાળે અને તમારા
 નસિક સ્વાસ્થ્ય કાળે જરૂર વિચાર કરતા તો થાઓ જ.

અને એક વાર તમે એ વિશે વિચારતા થશો એટલે તમને આપેઆપ માર્ગ સૂઝી આવશે. આંધળા માણસની આંખનું ઓપરેશન કર્યા કેકે મહિનાઓ પછી તેની આંખ પરનો ઘાંટો ત્યારે ચહેલી જ વાર ખસેડવામાં આવે ત્યારે એ ઓપરેશન ને સફળ થયું હોય તો પ્રથમ એને જેમ થોડું થોડું ઝાંખું ને એ પછી ઉત્તરોત્તર વધારે સ્પષ્ટ દેખાતું જાય તેમ આ બોખતમાં તમે વિચારતા થશો તો પ્રથમ થોડોક ઝાંખો ને પછી ઉત્તરોત્તર વધારે સ્પષ્ટ ખ્યાલ પામી શકશો.

આલો ત્યારે, હું વાંચતું એ વિશે આપણે થોડોક વિચાર કરીએ :

આપણું સુજરાતી ભાષાનાં પુસ્તકોની અને સામયિકોની ખપત જોશો તો જણાશે કે કાં તો કહેવાતું ધાર્મિક સાહિત્ય ખૂબ ખપે છે ને કાં તો કહેવાતા ‘હજવા’ સાહિત્યના નામ હેઠળ ‘હલકુ’ સાહિત્ય ખૂબ ખપે છે. હવે આ બેક અમેરિકામાં જેને Extremes કહી શકાય એવા સામસામા છેકા છે. કહેવાતા ધાર્મિક સાહિત્યની જગદી ખપત પાછળ આજના માનવીનો ઠંભ જ મોટે ભાગે કામ કરે છે, ત્યારે કહેવાતા હજવા સાહિત્યની બહોળી ખપત પાછળ આજના સુખના માનવીની ભાગેડું વૃત્તિ (Escapism) જ મોટે ભાગે ભજવે છે. તમારે તો તમારા જીવનઘડતર કાળે ઠંભ અને ભાગેડું વૃત્તિ એ ઉભા ત્યાગવાનાં છે. અહીં મારા કહેવાનો એવો આશય નથી કે ધાર્મિક સાહિત્ય ન જ

વાંચવું. જરૂર વાંચવું. પણ ધર્મને નામે જીવનને અને જીવનના સાચા ધર્મને અને મર્મને ગૂંચવી નાખે એવું ધાર્મિક સાહિત્ય તો ન જ વાંચવું. ધર્મના અને સંપ્રદાયોના વીતંડાવાદથી જેટલા તમે અગમ્ય રહેશો એટલું જ તમારું જીવન સરળભાવે વહેશે. નીતિ જ એક ધર્મ છે ને નૈતિક જીવન જ એક કોટિનું ધાર્મિક જીવન છે. એ માટે ભૂલભૂલામણા ધાર્મિક જ્ઞાનની કશી જ જરૂર નથી. વળી એ પણ ભૂલવાનું નથી કે સાહિત્ય છેવટે તો જીવનઘડતર માટે જ છે. અરે! કેવળ સાહિત્ય જ નહિ, પણ જીવનની એકે એક વિધા છેવટે તો જીવનને પોતાને માટે જ હોય છે—હોવી જોઈએ. કલા, વિજ્ઞાન, ફિલસૂફી કે જીવન મેળવી શકે એવી કોઈ પણ વિધા કે સિદ્ધિ છેવટે તો જીવન માટે જ હોવી ઘટે. એમ ન થાય તો એની પાછળનો સમય નકામો વેડકાયો લેખાય. એટલા માટે જ સાહિત્ય તમને નૈતિક અને સંસ્કારી બનાવે ને જોડે જોડે અંધગ્રહાથી તમને ઉગારે, જે સાહિત્ય સંસારમાં નિર્લેપ અને નિષ્કામલાવે તમને કર્મ કરતા બનાવીને સાચા ‘કર્મયોગી’ અને ‘કર્તાવ્યયોગી’ થવા પ્રેરે એવું જ ધાર્મિક સાહિત્ય તમે તમારા જીવનઘડતર કાળે પસંદ કરજો.

ને ‘હજીવા’ સાહિત્યને નામે કેટલું બધું હલકું, ગંદું અને જાતીય વૃત્તિને ઉશ્કેરનારું સાહિત્ય આજે પ્રગટ થાય છે! લપસણા અને રંગીન સિનેપત્રો એવું જીવનગતું દૃષ્ટાંત છે. ભાગેડું વૃત્તિને પોષતા એવા સાહિત્યને નવ ગજના નમસ્કાર કરજો! હલકી નવલકથાઓને ત્યાગજો.

વગી અત્યારના આપણા સૌંદર્યમાં નવલકથાઓનો જે 'આંધળો' ધસારો થયો છે તેમાંથી ચ તમારે ઊગરવા જેવું છે. વાર્તા ન જ વાંચવી એમ નહિ. પણ માનસિક રીતે સ્વાસ્થ્યપ્રદ, સંસ્કારી, જીવનઘડતરમાં પ્રેરણા આપતી અને જીવનને ઉન્નત બનાવતી સાત્ત્વિક વાર્તાઓ આજે બહુ ઓછી લખાય છે. ઉપર કહ્યું તેમ જીવનની કોઈ પણ વિધાની પેઠે સાહિત્ય પણ છેવટે તો જીવનને પોતાને માટે જ છે. સાહિત્ય કંઈ વખત પસાર કરી નાખવા માટે (To kill time) કે મનોરંજન માટે નથી. સાહિત્ય તો છે મનન અને ચિન્તાન કાળે, અને એવા મનન અને ચિન્તાનમાંથી તમારે "જીવનઅર્ક"—સ્વાસ્થ્યપ્રદ અને જલપ્રદ 'જીવનઅર્ક'—ઝાડવાનો છે.

આજે-તો એટલું બધું લખાય છે અને એટલું બધું છંપાઈને બહાર પડે કે તે ગાડરિયા પ્રવાહમાં ધસડાઈને બહુજન વાંચે એ જ તમે વાંચવા જશો કે હાથે ચઢી જાય એ ગમે તેવું હોય છતાં પણ વાંચવા જશો તો કદાચ તમે વાચનની સાચી કેડી ભૂલી પડ્યું જશે—જીવનઘડતરની સાચી કેડી તમને ન થે સાંપડે. એટલા માટે શું ન વાંચવું એને વિશે તમે જરૂર વિચાર કરો—સારો સરખો સમય લઈને પણ વિચાર કરો. જીવનને અંધશ્રદ્ધાથી ન બનાવે ને વાગેડું વૃજિતાળું તરંગી પણ ન બનાવે એવા શુદ્ધ પ્રેરણાદાયી સાહિત્યને અપનાવો. હલકું અને ગંદું સાહિત્ય તો ત્યાગો જ. એ વાંચીને તમારા દુર્લભ માનવજીવનને વેડફી ન નાખો. જીવન કેવળ વિલાસી કે તરંગી રીતે વીતાવી

દેવા માટે નથી—એ તો છે શાંતિથી, સ્વસ્થતાથી, નીતિથી અને સાહાઈથી પરિશ્રમપૂર્વક હવવા માટે.

એટલા માટે આજથી જ—આ ક્ષણથી જ—તમારા “સાચા” હવનઘડતર માટે શું વાંચવું એનો તમે વિચાર કરતા થઈ જાઓ અને ન વાંચવા જેવું જે તમે વાંચતા હો તેને ફગોળી દેવા તૈયાર થઈ જાઓ ! હવનમાં ગમે તેમ આથડો નહિ, પણ તમારા હવનઘડતરની દિશા નક્કી કરો.

અને ખીણ એક અતિ મહત્વની વાત. ઝાઝું વાંચ્યે કંઈ નહિ વળે. ઝાઝું ખાધે અપચો જ થાય. એટલે સહે થોડું વાંચો, પણ જે વાંચો એને હવનમાં ઉતારો. વળી એ પણ ન ભૂલો કે જેમ ખાનપાનને ખાતર જિંદગી નથી પણ જિંદગીને ખાતર ખાનપાન છે તેમ વાચનને ખાતર હવન નથી, હવનઘડતરને ખાતર વાચન છે.

આલો, આપણે કરાર કરીએ •

તમે આમારા સત્યકર્તા છો, અમે તમારી સંકડી રેયત છીએ. તમે અમારા શિરછત્ર છો, અમે તમારા છત્રની એથ-આશમને પોષનારી શીતળ મુખદ છાયામાં આશમ કરનારી તમારી આમ પ્રજા છીએ. તમે અમારા દેવ છો, અમે છાપાઓમાં, બ્યાખ્યાનોમાં અને રેકિયો પર આપનાં શુભગાન વાંચનારા અને સાંભળનારા આપના નક્ષે ભક્તો છીએ.

એ માટે તમારાં કેટલાંક કામો અમને ગમતાં ન હોવા છતાં તમે અમને અમારી મરજી મુજબ વર્તવા દો એ આશયથી અમે તમારી જોડે કરાર કરવા તૈયાર છીએ. એ

કરાર મુજબ નીચેની બાબતો તરફ ઝાંખમીંઆમણાં કરવા
અમે તાત્પર છીએ :

(૧) તમને ગમે તેવી અને ગમે તેટલી યોજનાઓ
તમે ઘડો એ માટે તેમ જ એ યોજનાઓના લડકાવનારા
આંકડાઓ સંગ્રહ એ અમારે જરા સરળો પણ વાધો
ઉઠાવવો નહિ.

(૨) તમે અમને તેમ જ પોતાની જાતને સુખી કરવા
માટે જ કર નાખો છો એમ ધારી લઇને અમારે તમને
ગમે તેટલા, ગમે તેવા અને ગમે ત્યારે કર નાખવા દેવા.

(૩) પરદેશી પાસેથી આંખો મીંચીને તમે નિષ્વર્ણ
પાડો અને ડાલો "સોન" તરીકે લ્યો એ વિશે અમારે
કશું જાણવું નહિ. એ રકમ પાછી આપવાનો વખત
આને ત્યારે કે બ્યાજ ભરવાનો વખત આવે ત્યારે જોયું
જશે. હમણાં એની નકામી ચિંતા શા સારુ કરવી ?

(૪) તમારા તંત્રમાં અમારે કોઈ પણ જુલયૂક કાઢવી
નહિ અને તંત્રના માણસોની પ્રામાણિકતા વિશે અમારે
કદી એ કશોય વિરોધ ઉઠાવવો નહિ તેમ જ જાહેર
તપાસની માગણી પણ કરવી નહિ.

(૫) તમારા પક્ષનાં અધિવેશનોમાં કે પરદેશી મહે-
મનિતાં સ્વાગતોમાં આંખ ફાટી જાય એટલો ખર્ચ તમે
કરો તો પણ અમારે અમારી આંખો મીંચી જ રાખવી.

(૬) તમે જે કંઈ દેખાવો, જે કંઈ સમારણો, જે
કંઈ ઉદ્ઘાટનો, જે કંઈ ઉજવણીઓ અને જે કંઈ ખર્ચ

કરે તેમાં અમારી મૂક સંમતિ તમારે માની જ લેવી. તેમ જ તમે જે જે સમિતિઓ, પેટા-સમિતિઓ, યંચો અથવા લવાદો વગેરે નીચે તે મર્વ અમારે કમ્પ્લેમન્ટર છે એમ અમારા કદા વગર જ તમારે સમજી લેવું.

(૭) તમને ફાવે તેવા ને ફાવે તેટલા કાયદાઓ તમે ઘડી શક્યો, કેમ કે હૃદયપલટા કળ્તાં કાયદાઓનું સર્જન જ આપણા એક માટે શ્રેયસ્કર છે. કાયદાઓ દ્વારા તમને સત્તા અને અમને છટકાપારીઓ મળતાં એક પક્ષે લાભ છે.

(૮) શબ્દોના વપરાશની ભાષણતમાં જરાય કંજૂસાર્થ ન દાખવતાં તમારે એકમે એક ટકા ઉદારતા દાખવવી. વિશેષણો આંખ મીચીને વાપરવાની અમે તમને છૂટ આપીએ છીએ. બોલતાં તમારે ધાકવું જ નહિ ! બોલતાંજો તમે ધાક્યો ને મૂળા મૂળા કામ કરવા મંડી જશો તો અમે તમને રાજ્ય કરવા માટે નાલાયક ગણીશું. માટે તમારે “નોન-સ્ટેપ” બોલ્યે જ રાખવું !

(૯) કલામાં, સાહિત્યમાં અને બીજાં વિવિધ ક્ષેત્રોમાં તમે આનંદથી પારિતોષિકો આપી શક્યો. પણ એમાં બે ભાજતો તમારે ખામ બેવાની રહેશે. પહેલું તો એ કે ભારત અને પાકિસ્તાનના ભાગલાની પેઠે પારિતોષિકોના શાગલા કરી નાંખીને તમારે બને તેટલી વધારે વ્યક્તિઓને સંતોષવી. બીજું એ કે પારિતોષિકો માટેના નિર્ણયકોના નામ તમારે કદી બહાર ન કરવાં. નામમાં લલા શું છે ? તમે પારિતોષિકો આપવામાં લાગવગનું તત્ત્વ અખડ

રાખશેાં કે જે નામની કોઈ વ્યક્તિ જગતમાં હોય જ નહિ તેને સુદ્ધાં પણ પારિતોષિક આપશેા તો એ અમને વાંધો નથી !

આ કરાર મુજબ ઉપરની નવ બાબતોમાં અમારે તમને જરા ય દખલ ન કરવી. બદલામાં તમારે નીચે લખેલી નવ બાબતો માટે, લોકશાહીના પરવાના હેઠળ, અમારી સામે બેધડક ચાલ્યા જાઓ ! 'તુ' લીધું "સિબલ" સદા ય પાડેલું જ રાખવું :

(૧) અમને જૂળ મળ પડે એવાં હુળવાં, હલકાં, "રોક એન્ડ રોલ"નાં ગીતોવાળાં, ચેનચાળાથી બરપૂર નૃત્યોવાળાં અને અમારી બાગેડુ વૃત્તિ (escapism)ને પોપે એવાં બોલપટો ઉતરે એમાં તમારે વાંધો લેવો નહિ. સંસ્કાર અને સંસ્કૃતિને "એકાદમી"ની ચાર દીવાલોમાં જ પૂરી રાખવાં-એમને બહાર નીકળવા દેવાં જ નહિ ! વળી આવાં હુળવાં ને હલકાં બોલપટોનાં ઉદ્ભવનો હાંશે હાંશે કરવા તમારે મૂગે મોઝે ચાલ્યા આવવું.

(૨) નટનટીએના રંગીન અને લલચામણા ફેટાઓવાળાં તેમ જ એગની રસિક અગત બાબતો પીરસીને અમારી રસિકતાને પોષનારાં પત્રોના વાંચનથી અમને તમારે આનંદ લૂટવા દેવો. એ આનંદના અતિરેકમાં કોઈક વાર અમે નટીઓ પર આક્રમણ કરી બેચીએ તો અમારાં વિનોપત્રો પેઠે તમારે પણ તમારે મોંને ખંભાતી તાણું છ. ૭

વાસી દેવું. જે રાજની પ્રજા મોજ ન માણે એ રાજ સલા
શા કામને ?

(૩) જાતીય વૃત્તિને પોષનારી સુવાણી વાર્તાઓનાં
માસિકો તમારે અમને બેધડક વાંચવા દેવાં, કેમ કે એવાં
માસિકો વાંચ્યા વિના અમારાથી જીવી નહિ શકાય. અમારે
માટે તો એ હવા અને પાણી 'જેટલાં જ જરૂરી છે. માટે
એવાં માસિકોથી 'જૂક સ્ટોલો'ને તમે બેધડક ઉભરાવા દેશો
તો અમે તમને આશીર્વાદ દઈશું કે તમારું તંત્ર અખંડ
રહે અને ફરેક ચૂંટણી વેળા વિજય તમને જ વરે.

“શિસ્ત ફિસ્ત” જેવા નકમા ચળદો તમારે કહી
ય અમારે કાને નાખવા નહિ. લોકશાહીમાં તો લોકોને
ગમે તે જ “શિસ્ત” એમ સમજીને જ તમારે તમારું
રાજ્યતંત્ર ચલાવવું.

(૫) ઓછું કામ કરીને વધારે વળતર મેળવવાની વૃત્તિ
અમે રાખીએ તેમાં તમારે વચ્ચે “ડબ ડબ” કરવી નહિ !

(૬) સાદાઈની અને કચકસરની પાતો તમારે કરવી નહિ.
અમારાં મોજશોખ વધે એમાં તમને જ લાભ છે, કેમ કે
એથી “પ્રજાની ખરીદશક્તિ વધી છે” એમ તમે બેધડક
કહી શકશો. બહલામાં અમે પણ તમને આંખ મીચીને
પૈસા ઉડાડવાની છૂટ આપીશું. તમતમારે રાજધાનીમાં ને
પરદેશોનાં એલચીખાતાંઓમાં ધૂમ ખર્ચ કર્યે રાખજો ને !
અમારી ક્યાં ના છે ?

(૭) માલસંઘરો કત્વાની અને ભાવોને જાચે લઈ

જવાની તમારે અમને છૂટ આપવી. ભાવધટાડા માટે પરદેશોથી મૂલ મંગાવીને તમે જે “બાલિશ” યત્નો કરો છો એથી અમને હસવું આવે છે ! અમે અમારા જ ભાઈઓ પાસેથી વધારે ભાવ લઈએ તેમાં તમને પેટમાં શેની ચૂંક આવે છે ? ભાઈ ભાઈ વચ્ચે તો ગમે તે બને, તમે એમાં હબલ ન કરો એમાં જ તમારું શ્રેય રહેવું છે.

(૮) કોઈ પણ કાળા બ્રાહ્મણને કોઈ કળે ય તમારે સજ્જ ન કરવી, કેમ કે તમારી કૃપાથી હવે તો એ કાળાં બ્રાહ્મણો “ધોળાં બ્રાહ્મણો” જેટલાં જ સામાન્ય થઈ પડ્યાં છે ! ને હજી પણ વધારે જો તમારી કૃપા થાય તો ધોળાં બ્રાહ્મણોનું નામોનિયાન મિટાવી દેવાની અમારી તમન્ના છે— બ્રિટિશ અમલમાં તમને સરકારોશીની તમન્ના હતી તેમ ! દેખાડો કરવા તમારે કોઈકે રક્યા-ખડ્યા કાળા બ્રાહ્મણને નામનો હંડ કરીને છોડી મૂકવો ને ન્યાય તોલ્યાનો જ તોષ માનવો.

(૯) જેમ અમે તમને ગમે તેટલા કર નાખવાની છૂટ આપી છે તેમ હિંસાળી ચોપડાઓની ગમે તેટલી નકલો રાખવાની તમારે અમને છૂટ આપવી. “કર તમારો, ચોપડા અમારા” એ રીતે પાસું સમાતોલ કરી લેવું. સિનેમાનાં આગેવાન નટનટીઓ “કાળાં નાણાં” ધૂમ લ્યે છે એવી તમારી ખામક માન્યતાને તમારે દફનાવી દેવી. બદલામાં કોઈ “ફંડ” માટે તમને જરૂર પડશે ત્યારે એ નટનટીઓ જાહેર કાર્યક્રમો કરીને તમારી ઝોળી લરી દેશે એટલું જ

નહિ પણ ચૂંટણી વખતે તમને જ મન આપશે. વળી તેમના સમારંભોના ઉદ્ઘાટનો પણ તેઓ તમારે હાથે જ કરાવશે.

ઉપલા કરારથી આપણે બેડ મુખી થઈ જઈશું ને આપણા દેશનો ઉદાર વહેલો થઈ જશે એમાં શંકા નથી. ને કે કેટલાક મૂખાઓ તો એમ પણ કહેશે કે આવા કરારથી આપણા બેડનું પતન થશે. પણ મૂખાઓ એ મૂખાઓ જ છે ! તેમની મૂખાઈ માટે આપણે આપણી અતુરાર્થ શા સાડુ જુસી કંરવી ?

માટે કરો સહીસિદ્ધા !

સીદી ભાઈનો હાથો કાન !

અંગ્રેજોમાં એક કહેવત છે કે “prevention is better than cure” એટલે કે “ઉપચાર કરતાં અટકાવ વધારે સારો છે.” આ ધાંધલિયા યુગમાં આ સૂત્ર મોટે ભાગે વિસરાઈ જતું લાગે છે. કોઈ પણ અનિષ્ટને શરૂ-આતથી જ અટકાવવા માટે આજે બહુ ઓછા ચત્નો થતા લાગે છે, ત્યારે એ અનિષ્ટ કુલ્લાકાશ્વત્યા પછી એને હામવા માટે ખૂબ ખૂબ ધાંધલ અને પ્રચાર કરીને પ્રયત્નો કરવામાં આવે છે ! જેતણ હાળલા જોઈએ.

આજે ઇન્ફીતાલો, સેનીટેરીયમો, નર્સિંગ હોમો, હાકનરો, નર્સો વગેરેની સંખ્યા અને કક્ષા વધારવા માટે ભારે પ્રયત્નો થાય છે. અનેક રોગોની નવી નવી અદ્ભુત દવાઓ શોધાય છે અને એ ઔષધોનો લાભ પણ લેવાય છે. પણ રોગ જન્મે જ નહિ એવું નૈસર્ગિક, સાદું,

પરિશ્રમી, શાંત અને ચિંતારહિત જીવન જીવી શકાય એ પ્રકારનું વાતાવરણ જન્માવવા માટે કશા જ પ્રયત્નો થતા નથી ! પરિણામે આ યુગમાં પ્રકાર પ્રકારના રોગોનો આપણે લોગ થઈ પડીએ છીએ અને પછી સીદી લાઈના ડાખા કાનની પેઠે એ રોગોના ઉપચારો માટે હામરો રૂપિયા ખરચીએ છીએ ને ચિંતા વહોરીએ છીએ એ વધારામાં ! જે “સ્વાભાવિક” છે તેને ત્યાગીને, જે “કૃત્રિમ” છે તેને આપણે વધાવીએ છીએ. એવા અણુસમગ્ર છીએ આપણે !

હલકાં અને ગંઠાં ચિત્રો તરફ આપણે આંખમાં આમણાં કરીએ છીએ. એને અટકાવવાનાં કશાં ય પગલાં લેવાતાં નથી પરિણામે આપણી પ્રજામાં વિસાલિતા અને ભાગેકુ વૃત્તિ પ્રવેશતાં જાય છે. “જેવી પ્રજા એવું તેનું સાહિત્ય” એ ન્યાયે પ્રજાના એ પતનની જાડે જાડે આપણા સાહિત્યનું પણ પતન શરૂ થઈ ગયું છે. આ જોઈને કેટલાક વિદ્વાનો “લેખક મિલન”માં લેગા યાય છે ને ત્રીદી લાઈના ડાખા કાનની પેઠે “સાંસ્કૃતિક કટોકટી”ની વિદ્વતાપ્રચૂર ચર્ચા કરે છે ! પણ “સાંસ્કૃતિક કટોકટી”નાં મૂળ શોધવાનું એમાંના કોઈને થે સૂઝતું નથી !

આપણી કેવળાણીની અવદશા ચતી ચાલી છે કેમ કે એમાં મૂળભૂત ફેરફારો કરવાનું આપણી સરકારને સૂઝતું નથી. આપણાં જીવતાંજાગતાં જાળકોને ઘડનાર આપણા શિક્ષકોને આપણે જડ સંઘા ચલાવનારા મીલમજૂરો કરતાં ય એછા પગાર આપીએ છીએ ! અસહ્ય મોંઘવારીની

ભીંસથી ક્ષણસતો બાપડો શિક્ષક ત્રણચાર ટયૂશનો કરી
 જીવનનું રંગશીયું ગાડું ખેંચે છે. દેગવણીના કે બાળકોના
 વિકાસ માટે મૂળભૂત વિચારો કરવાનો એને અવકાશ જ
 મળતો નથી ! પરિણામે બાળકો દેશના સાચા નાગરિકો
 ઘડાવાને બદલે ધિસ્તરીન, ઉચ્છૃંખલ અને વડીલ તથા
 શિક્ષકને અવગણનારા બને છે. અને કોલેજમાં આવતાં
 તો આપણા સુવાનો આખલા જેવા બની જાય છે ! તેઓ
 બાહ્ય આતંદ અને બાહ્ય ટાપટીપના પરમ પૂજારી બની
 જાય છે. શ્રમ અને સાદગીનું મહત્ત્વ તેમને મન પીને
 ફેંકી દેવાયેલી એકાદ સિગારેટના ફૂંકાં ઠગતાં વધારે નથી !
 આ બધું જોઈને એના નિવારણ માટે આપણે સીદી ભાઈના
 ડાળા કાનની પેઠે શ્રમશિબિરો, વિદ્યાર્થી સંમેલનો, સુવક
 સંમેલનો, “સેમિનાર” વગેરે યોજીને આ રોગોનો ઉપચાર
 કર્યાનો સંતોષ મેળવીએ છીએ.

આમ આંખ મીંચીને આપણે અનેક અનિષ્ટોને
 આપણા જીવનમાં પ્રવેશવા દઈએ છીએ અને પછી એ
 ફૂલેફાલે ત્યારે સીદી ભાઈના ડાળા કાનની પેઠે અનેક
 ખર્ચાળ યોજનાઓ ઘડીને અને ખૂબ જોરશોરથી પ્રસાર કરી
 કરીને સેવા કર્યાનો સંતોષ મેળવીએ છીએ.

ભૂંસાતી જતી એ લેહરેખા !

આજનો યુગ ‘પ્રગતિયુગ’ લેખાય છે. આજના
 માનવીએ અંતરીક્ષે પહોંચીને ત્યાંથી પાછા આવવા જેટલી
 પ્રગતિ સાધી છે. પ્રવૃત્તિશીલતા એ આજના માનવજીવનનું

પ્રધાન લક્ષણ બન્યું હોઈને આજનો માનવી મહત્વાકાંક્ષી, કાર્યસ્ત, જગતની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ અને પ્રગતિઓમાં રસ લેનારો, ઉદાર અને આગળ પડતા વિચારો ધરાવનારો તેમ જ બાહ્ય દેખાવે વધુ સુઘડ, વધુ જાગૃત, વધુ અપજ અને વધુ આકર્ષક બન્યો છે.

પણ લાલની ખીજી બાજુ ચે છે. ‘અતિશયતા’એ આજના યુગનો એક મોટો ‘રોગ’ છે અને ‘અતિ પ્રચાર’ એ આજના યુગનું મોટામાં મોટું ‘દુષણ’ છે. “ચક્રવી નાની પણ દેડકાટ ઝાઝો” એ રીતે સંગીત, મૂક અને સાચું કામ પ્રમાણમાં બોધું પણ દેખાવ, આડંબર અને પ્રચાર ખૂબ ખૂબ અહકાં—એ આજના યુગનું એક મોટામાં મોટું ‘અપ-લક્ષણ’ છે. લાગવગ, પ્રચાર, દોલ વગાડી વગાડીને નાનાં મરખાં કામની મોટી જોડેરાત, છાપાં અને લાપણો દ્વારા આગળ આવીને પ્રખ્યાત થઈ જવાની તકલાલી વૃત્તિ વગેરે આજનાં યુગનાં—કેટલીક વાર તો સત્યને અને સત્ય વસ્તુ-સ્થિતિને પણ ઢાંકી દેવા જેટલી પ્રતારણા કરતાં !—બાહ્ય લક્ષણો ધીરે ધીરે આજના યુગના માનવીમાં બાહ્યાડંબરની અને નવાં દંભની વૃત્તિ કેળવતાં જાય છે. પરિણામે સાચું કામ, મૂલ્ય કામ, નિષ્કામ કે નિઃસ્પૃહ કામ જનતાની નજરે અદવાની સંભાવના આજના યુગમાં ઉત્તરોત્તર ઘટતી જાય છે. “ખોલે તેનાં ઘોર વેચાય” એ કહેવતને ચ વટાવી જઈને હવે આજનો યુગ તો “ઢાલ ખીટે તે જ ઓળખાય ને બાકીના અધારામાં ગોથાં ખાય” એવી ‘દુઝિમ’ અને ‘કરુણ’ સ્થિતિ સુધી આવી પહોંચ્યો છે !

આજના માનવીનું હૃદ બદારનું પ્રવૃત્ત જીવન એને સારાં-નરસાં વચ્ચેનો ભેદ પારખવાનો સમય બાન્યે જ આપે છે. જે વધુ નજરે ચઢી ગયું તે, જેને વિશે છાપાં-ઓમાં વધુ વાર વાંચ્યું હોય તે, જેને વિશે બહુ વાર કે બહુજનો તરફથી આપણે સાંભળતા હોઈએ તે કે સરકાર જેનો ઢાલ પીટતી હોય તે સાફ જ હશે એવી આજના માનવીની 'આંધળી' માન્યતા એને અન્યથે ભાગે દોરી જાય છે. ખરેખર 'સાફ' શું છે ને ક્યાં છે એની ખોજ કરવાની આજના માનવીને કુરસદ નથી ! આજનો માનવી મોટે ભાગે પરાવલંબી અને પ્રચારનો ફાસ ધરી ગયો છે ! પશ્ચિમ પોકળ પ્રચાર ફૂલતો-ફાલતો જાય છે ને માયાં કે સારાં અને ખોટાં કે નરસાં વચ્ચેનો ભેદ પારખવાની આજના યુગના માનવીની વૃત્તિ તેમ જ શક્તિ ધીરે ધીરે હુમ થતાં જાય છે.

સારા અને નરસાં વચ્ચે કે સાચાં અને ખોટાં વચ્ચે એક પ્રકારની જે સૂક્ષ્મ રેખા રહેલી હોય છે અને જે રેખા કેવળ સાચું કે સાફ પારખવાની તીવ્ર ધગશથી, એ માટેની સતત ખોજથી અને સમય તથા પરિશ્રમનો ભોગ આપ્યા પછી જ સાંપડે છે એવી સૂક્ષ્મ પણ મહત્વની રેખા હવે આજના યુગમાં ધીરે ધીરે જૂંસાટી ચાલી હોઈ આ યુગે હવે સારાં-નરસાં વચ્ચે કે માચ-જૂઠ વચ્ચે બહુ ભેદ રહ્યો નથી. એટલું જ નહિ, પણ કેટલીક વાર તો ખોટું સારાંને અને સાચાંને દાખી દઈને આગળ તરી આવે છે ! ખરેખર, આજના કહેવાતા પ્રગતિશીલ યુગનું મોટામાં મોટું દ્વંધ

કોઈ હોય તો તે આ જ છે. આજની દુનિયાં એ વિશે વિચારશે ખરી ?

જીવતી કરુણા !

તમે કહો છો કે “નવલિકાઓ, નવલકથાઓ. અને નાટકોમાં મેં અનેક વાર કરુણ પાત્રોનાં સચોટ આલેખનો વાંચ્યાં છે ને કોઈ કોઈ વાર તો મારી આંખો એથી બીની પણ બની છે ! લેખિનીએ દોરેલાં કારુણ્યનાં એવાં સજીવ ચિત્રો કેટલી ય વાર મારા હૈયાને હલાવી ગયાં છે ! પણ મારે તો હવે કરુણાને મૂળ સ્વરૂપે જોવી છે—જીવતીમગતી સાક્ષાત્ કરુણાને !”

તો આવો, મારી જોડે આવો. આજે હું તમને ‘જીવતી કરુણા’ નજરોનજર દેખાડું. મારી પાછળ ગાથા આવો. હું તમને આજના ભારતના મધ્યમ વર્ગના એક માનવીને દ્વારે લઈ જવા માગું છું, આવો, આવો, તમને હું સાક્ષાત્ કરુણાનાં દર્શન કરાવું !

આપણે આવી પહોંચ્યા. શુઓ, આખા દિવસના ઘસઘસારા પછી યાકીને આવેલો આ કુટુંબનો વડીલ પોતાનો દિવસભરનો થાક ઉતારવા ચાના ઘૂંટકો ભરતો ત્યાં બેઠો છે. એ કંઈક ઘરડા જેવો દેખાય છે, કેમ કે કુટુંબમાં પાંચ જણ ખાનાર છે ને એ એકલો જ કમાનાર છે ! પાંચ જણામાં તેનો પોતાનો, તેની પત્નીનો ને ત્રણ બાળકોનો સમાવેશ થાય છે.

તો હવે ભરાબર જોઈ લો. આ ઘરડો યુવાન જ ‘જીવતી

કરુણા' છે ! એને એકમો દસનો પગાર મળે છે ને પાંચ જળનું પૂરું કરવાનું છે. ત્રીસ રૂપિયા મદ્રાનલાડું છે. એના બાપે જે સાવે ચોખ્ખું ઘી ખરીદેલું, એઘી ત્રણગણા ભાવે આજે એને ભેગસેજવાળું ને મૃત્યુને વહેલું ને તરનારું તેલ ખરીદવું પડે છે ! આજે તેલની તો કાલે ખાંડની તો પરમ દહાડે ગ્યાસતેલની તો ચોથે દહાડે કોલસાની અછત અને બાવવધારાની ચિંતા એના માનસને તમાચા ભારતી જ રહે છે ! કાળાં બજારનો બિહામણો રાક્ષસ નિરંતર એના કણમાં ઘોર અદૃહાસ્થના પડધા પાડતો રહે છે ! એની પત્ની બિચારી થીંગડાંવાળા સાડલાથી પળુ દેહ ઢાંકવાનો પોતાનો ધર્મ સાચવી રહી છે ! બાળકો ત્રણે બણે છે. તેમની દી, ખસ-લાડું, પંદરેક વિધવાનાં તેમનાં મોંઘાં પાંચ પુરતકો, તેમને ખરીદવી પડતી અસંખ્ય કોરી એકમંસ્સાઈજ ખૂંકો વગેરેના ખર્ચને એમનો બાપ દેઈ રીતે પહોંચી વળી શકતો નથી ! પત્ની અને બાળકો સામે એ જુવે છે અને માનવીમાંથી એ હવતી કરુણામાં પલટાઈ જાય છે ! જે છેડા કેમ મેળવવા એ હવનભરની એની 'સનાતન' ચિંતા એના હૃદયને ક્યારે ય હળવુ બનવા દેતી નથી કે એના મુખ પર ક્યારે ય માયા સ્મિતને વિલસવા દેતી નથી. હા, કોઈ કોઈ વાર એ પોતાની જાતને, પોતાની પત્નીને અને પોતાનાં બાળકોને છેતગ્ગા બનાવતી અને લુપ્ત સ્મિત મોં પર લાવે છે ખરો.

એવું કોઈ સાંભળતું નથી—સરકાર પણ નહિ અને દુનિયાની બધી સરકારોની સરકાર સમો ઈશ્વર પણ નહિ !

કારણ કે એ મધ્યમ વર્ગનો માનવી છે. એ કોઈની સામે ખંડ જગાવી શકે એવી સ્થિતિમાં નથી. મજૂરની પેઠે એ હેડતાલ પાડી શકે એમ નથી, કેમ કે એક દિવસ પણ વગર પગારે ઘર બેસી રહેવા જેવી તેની આર્થિક સ્થિતિ નથી. એની હામ મરી ગયેલી છે ને એ પોતે પણ મરેલો જ છે-જીવે છે માત્ર એની કડુણા ! ગાડાના એ બેલે નિરંતર આર્થિક તંગીની ધૂંસરી હેઠળ જીવનનો પંથ મૂળા મૂળા કાપવાનો છે-ચિંતાથી, નિઃપ્રાણતાથી, શુષ્કતાથી અને ઉદાસીનતાથી ! કેવળ કર્તવ્યભાવે-કેવળ નિરાધારતાથી !

તો ધરાઈને જોઈ લ્યો આજના યુગની એ જીવતી કડુણાને ! ખાતરીથી હું તમને કહી શકું એમ હું કે એથી વધુ તીવ્ર કોઈ કડુણા આ પૃથ્વીપટે અસ્તિત્વ ધરાવતી નથી, કેમ કે મનમાં ને મનમાં સમસમી રહેલી છેક જ લાચાર ને નિરાધાર એ કડુણા છે !

લોકશાહી અને ભારત

હુનિયામાં લોકશાહી જ સર્વોત્તમ રાજ્યપદ્ધતિ છે, કેમ કે એ પદ્ધતિમાં લોકો દ્વારા જ ચૂંટાયેલા પ્રતિનિધિઓ રાજ્ય ચલાવે છે. પણ રાગી માટે જેમ પચવામાં લારે ખોરાક ઉપકારક નીવડતો નથી તેમ લોકશાહી ‘જીવવા’ માટે જે પ્રજા ઘડાઈ ન હોય એવી પ્રજા માટે લોકશાહી ઉપકારક નીવડતો નથી. આપણી પ્રજા એવી જ એક વણ-ઘડાયેલી પ્રજા છે.

લોકશાહીવાળું રાજ્યજંધારણ એટલું તો ઉદાર અને

અમુક બાબતોમાં તો પ્રજાજનને ગમે તે રીતે વર્તવાની છૂટ આપનારું હોય છે કે એ સ્વતંત્રતા કેટલીક વાર 'સ્વચ્છંદતા'માં ફેરવાઈ જવાનો બચ રહે છે.

આઝાદી મળ્યા પછી આપણી જવાબદારી વધવાને કારણે આપણું પ્રજાજન વધુ સંયમિત, વધુ પરિશ્રમશીલ, વધુ સાદું અને વધુ ઉચ્ચ ધ્યેય ધરાવનારું બનવું જોઈએ. એને બદલે એ જન વધુ સ્વચ્છંદી, ઓછું કામ કરનારું, વધુ વિલાસી અને વધુ ઢંભી બન્યું છે. આપણી લોકશાહીમાં તો “નક્કર કામ ઓછું ને બહારનો દેખાવ ઝાઝો” એ જ સિદ્ધાંત પ્રવર્તતો દેખાય છે ! લોકશાહી આપણી પ્રજાનું ઘડતર કરી શકી નથી, કેમ કે લોકશાહી-વાળા રાજ્યપ્રધાનની ઉદાસ્તાએ કેટલીક બાબતોમાં આપણી મરકારના હાથ બાંધી લીધા છે.

પ્રજામાં જુઓ તો ઠેર ઠેર કાળાં બત્તર, નૈતિક શિથિલતા અને મોજશોખ ફાલતાં દેખાય છે. રાજ્યતંત્રમાં જુઓ તો લાગવગશાહી, લાંચરૂસ્વત, યોજનાઓ અને કમિટીઓના નામ હેઠળ ધનનો દુર્ઘર્ષ અને કેટલીક વાર તો ધનને લોજન સમજીને આવી જવાની વૃત્તિ, બહાર રાજ્યસેવક તરીકેની જવાબદારીઓનો અભાવ તેમ જ બીજાં અનેક દુષણો નજરે પડે છે. લોકશાહી માટે આપણે તૈયાર થયા નહોતા એ પહેલાં જ એ સાંપડી ગઈ ! ફીકરને છેક નાની ઉંમરમાં જ પરણાવી દીધો પછી શુદ્ધસ્થાશ્રમની જવાબદારીઓનું જ્ઞાન એને ક્યાંથી હોય ?

ઓછામાં ઓછા કસ્ટોડિયન અને ઓછામાં ઓછા

કરવેરાથી જે સરકાર ચાલે એ જ સરકાર ઓછું કહેવાય. પણ આપણે ત્યાં તો “વધારેમાં વધારે કાયદાઓ અને વધારેમાં વધારે કરવેરાઓ” એ સૂત્ર પ્રવર્તતું દેખાય છે ! અલબત્ત, કરવેરાઓ તો યોજનાઓ પાર પાડવા માટે છે, પણ એનો બોલો ઉઠાવવાની પ્રજાની શક્તિનો પણ વિચાર કરવો જોઈએ. આપણા રાજ્યકર્તાઓ એ બાબતમાં આંખ આડા કાન કરે છે. બીજે પક્ષે તેઓ પોતે જૂની મોટરો કે ઓછા પગારેથી ચલાવી લેવા તૈયાર નથી. કારણ શું ? કારણ કે રાજ્ય કરનારી એ વ્યક્તિઓ તે આપણે પોતે જ છીએ—આપણી પ્રજા જ છે. અને એ પ્રજા લોક-શાહી માટે તૈયાર થવાને બદલે ‘લોકશાહી’ માટે તૈયાર થતી નાય છે !

પ્રજાકીય ચારિત્ર્ય (National Character)ના ઘડતર વિના ભારત માટે લોકશાહી અનુપકારક જ નીવડી છે. અને યોજનાઓ સિવાય બીજા કશાનો વિચાર કે બીજી કરી જ વાતતું નામ ન લેનારા આપણા રાજ્યકર્તાઓ પોતાની એ ધૂન ચોક્કી કરીને ત્યાં સુધી પ્રજાને ઘડવાની બાબતમાં સમજ નહિ થાય ત્યાં સુધી લોકશાહી ભારતને હિપકારક નહિ જ નીવડે, ત્યાં સુધી તો આશીર્વાદ સમી એ લોક-શાહી એને માટે શાપરૂપ જ બની રહેશે !

વિચારોત્તું અણબૂંદ

૧ પ્રત્યેક યુગને પોતાનાં આગવાં દ્રુપણો અને દ્રુપણો હોય છે. આજના યુગનાં કેટલાંક દ્રુપણોમાંનું એક “અતિ-

શયતા" છે. પ્રવૃત્તિઓની પરાકાષ્ટાએ પહોંચેલા આ યુગનો મુદ્રાલેખ "The more the merrier" એટલે કે "જેમ વધારે તેમ વધુ આનંદજનક" એ જણાય છે.

માનવજીવનમાં ને માનવીના વિકાસમાં વિચાર મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે. વિચાર એ આચારનો જનક છે. જેમ બીજા વિના વૃક્ષ સંભવે નહિ તેમ વિચાર વિના આચાર સંભવે નહિ. પણ જો તમે માત્ર બીજા જ એકલક્યાં કરો ને તેમાંથી એક પણ બીજા ચોપીને વૃક્ષ ન ઉગાડો તો બીજાનો એ ઉભવો શા કામનો ?

અને આપું જ આ યુગમાં માટે લાગે બનતું લાગે છે. આજના યુગના માનવીનું મગજ વિચારસ્ત્રાવી દળાઈ નાથ એટલા બધા વિચારો ધરાવે છે. એમાં ય વળી મુશ્કેલી અને દુઃખની વાત તો એ છે કે પ્રકાર પ્રાકરના પરસ્પર વિરોધી વિચારો તેના મગજમાં સામસામા અથડાયા કરે છે ! આજનો માનવી જાણે વિચારોના ધર્મણુમાં જ અટવાયેલો રહે છે ! એમાંથી જાણે એ બહાર નીકળી શકતો જ નથી ! આજના માનવીનું મગજ જાણે વિચારોના સુદ્ધ માટેનું સ્વસ્થેત્ર બની ગયું છે ! પરિણામે વિચારોનો મૂળભૂત હેતુ-આચાર-તો વિસરાઈ જ બાય છે ! વિચાર એ આચારનું એક 'સાધન' છે-આચાર સુધી પહોંચવા માટેનું એક સોપાન છે. પણ આજના યુગમાં તો એ સાધન "સાધન" મટીને "સાધ્ય" બની ગયું છે ! અને મૂળ સાધ્ય-આચાર-તો જાણે ચદ્મજ્જા જ ચઈ ગયું છે !

આ સુગમાં વ્યાં ગુઓ ત્યાં વિચાર, વિચાર ને વિચાર ! પ્રચાર, પ્રચાર ને - પ્રચાર ! આજના માનવીની આંખો અને કાન ઉપર દિવસ આખામાં સેંકડો વિચારો આક્રમણ કરે છે અને પછી એ માનવીના મગજનો કબજો લઈ બેસે છે. અનેક માન્યતાઓ, અનેક મતો, અનેક વાદો, અનેક પક્ષો કે જૂથો, અનેક ધર્મો, અનેક પંથો, અનેક ફિલસૂફીઓ, અનેક સ્વાર્થભર્યા પ્રચારો, ધન, સત્તા કે કીર્તિની લાલસાયુક્ત અનેક યુક્તિપ્રયુક્તિઓ વગેરે આજના માનવીને મૂંઝવતા સદા તૈયાર ઊભાં જ છે ! શહેરમાં વસતા માનવીની નજર જેમ જાહેર માર્ગ પરથી પસાર થતાં અનેક 'સાઈન બોર્ડો' પર પડ્યા વિના રહેતી નથી અને અધકચરી રીતે પણ નામનાં એ ચાટિયાંઓ વાંચ્યા વિના રહી શકતી નથી તેમ આજના માનવીની મગજરૂપી આંખ જાતજાતના વિચારોરૂપી 'સાઈન બોર્ડો' અધકચરી રીતે પણ વાંચ્યા વગર રહી શકતી નથી ! પરિણામ એ આવે છે કે વિચારોની ભૂલભૂલામણીમાંથી આજનો વિચારો માનવી કદી બહાર જ નીકળી શકતો નથી અને એકાદ સુંદર આચાર પણ દૃઢતાપૂર્વક પોતાના જીવનમાં આચરી શકતો નથી ! ઘડીભર તો આપણને એમ જ લાગે છે કે આજના માનવીને મન 'વિચાર' જ સર્વસ્વ છે - 'આચાર' કંઈ જ નથી !

આ સુગની અતિશયતાને સ્પષ્ટ કરતું એક દષ્ટાંત અહીં ટાંકીશ. 'આકાશવાણી' પરથી ભારતના એક વેળાના એલચી શ્રીકૃત મગનવિહારી મહેતાએ અમેરિકા વિશે એક

વાર્તાલાપ આપ્યો હતો. ત્યાંનાં વર્તમાનપત્રોની આવૃત્તિઓ સાધારણ તો ચોસઠ પાનની અને કઢીક કઢીક તો એકસો અઠ્ઠાવીસ પાનની નીકળે છે. એ વિશે જાણતાં શ્રી ગગન-વિહારીએ વાર્તાલાપમાં કહ્યું કે “મેં એક અમેરિકન સગળ-નને પૂછ્યું કે ‘‘વર્તમાનપત્રોની રવિવારની આવી તોલિંગ આવૃત્તિઓ વાંચવાનો સમય તમને ક્યારે મળે છે ?’’ એણે ઉત્તર આપ્યો કે ‘‘સાચી વાત તો એ છે કે અમે એ વાંચતા જ નથી ! એમાંની અમને ગમતી બેથાર બાબતો ઉપરછઠ્ઠી રીતે અમે લેઈ જઈએ છીએ.’’

વિચાર તો માનવી કાળે ‘અનિવાર્ય’ છે, માનવીએ વિચારવું તો જોઈએ જ. પણ ‘‘વિચાર્યા પછી શું ?’’ એ વાતનો વિચાર આજનો માનવી મોટે ભાગે કરતો જ નથી ! વિચારના પરિપાક રૂપે તો છેવટે આચાર જ જીવનમાં આદોષાવો જોઈએ એ નવું સરળ પણ જીવન કાળે અત્યંત મહત્ત્વનું-કહેા કે જીવનના સારરૂપ-સત્ય આજે વિચારોના ગાઢ આવરણ હેઠળ એવું તો દંકાઈ ગયું છે કે આજના માનવીની નજરે એ પકડું જ નથી !

આપણા શરીરના પોષણ કાળે, જોતરાક ખરેખર જ ‘અનિવાર્ય’ છે. પણ બહુ વધારે પડતો ખોરાક આપવો લેવા માંડીએ તો અજીર્ણ થાય અને શરીરને પોષણ મળવાને બદલે શરીર ડોઈક રોગનો ભોગ બને. બરાબર એ જ રીતે આપણા માનસિક પોષણ માટે વિચાર ‘અનિવાર્ય’ છે. પણ વધારે પડતા વિચારોથી ‘માનસિક અજીર્ણ’ થાય અને

આચાર માટે કશું જ પોષણ એ વિચારોથી ન મળે કહાય
આચાર કોઈક રોગનો લોગ બનીને વિકૃત પણુ બની જાય.

પ્રશ્ન થશે : “આનો ત્યારે ઉપાય શો ?”

ઉપાય એ કે પ્રથમ તમે તમારું જીવનધ્યેય નિશ્ચિત
કરો. એ ધ્યેયને પોષક હોય એવા જ વિચારો પીરસતું
સાહિત્ય વાંચો ને એવા જ વિચારોવાળાં વ્યાખ્યાનો કે
વ્યક્તિઓના અંગત વિચારો સાંભળો. બીજા અનેક વિચારો-
તમારા જીવનધ્યેયને અનુરૂપ જીવનઘડતર કાળે બિનજરૂરી
વિચારો-તમારે કાને નહિ અથડાય એમ નહિ. પણ આપણે
જેમ શેરડી ચૂસીને એમાંનો રસ ગ્રહણ કરી લઈએ છીએ
અને શેરડીના કૂચા આપણા મોંમાંથી જેમ બહાર ફેંકી
દઈએ છીએ તેમ તમારે કાને અથડાતા કે તમારી આંખોએ
વાંચેલા ગ્રંથસંખ્ય વિચારોમાંથી તમારા જીવનધ્યેયને અનુ-
રૂપ અને અનુકૂળ વિચારોનો રસ ગ્રહણ કરી લઈને તમે
બીજા બધા વિચારોને શેરડીના કૂચા જેવા લેખીને ફેંકી દો !

અને પછી શેરડીના રસ સરખા ગણીને તમે જે વિચારો
ગ્રહણ કર્યા હોય એ વિચારોને તમે વાગોળો-વારંવાર
વાગોળો-અને એમને આવ્યાપમાં મૂકવા ચલ કરો; કેમ કે
આચાર એ જીવન છે, વિચાર એ કંઈ જીવન નથી-એ
તો આચાર સુધી પહોંચવા માટેનું સાધનમાત્ર છે.

અદ્વિભુત છે એ સંસ્કૃતિ !

પ્રભુસર્જિત આ વિશ્વમાં ઘણું ઘણું અદ્વિભુત લયું

વાર્તાલાપ આપ્યો હતો. ત્યાંના વર્તમાનપત્રોની આવૃત્તિઓ સાધારણ તો એસઠ પાનની અને કઢીક કઢીક તો એકસો અઠ્ઠાવીશ પાનની નીકળે છે ! એ વિશે બોલતાં શ્રી ગગન-વિહારીએ વાર્તાલાપમાં કહ્યું કે “ મેં એક અમેરિકન સત્તજ નને પૂછ્યું કે ‘ વર્તમાનપત્રોની સવિવારની આવી તોલિંગ આવૃત્તિઓ વાચવાનો અમય તમને ક્યારે મળે છે ? ’ એણે ઉત્તર આપ્યો કે ‘ સાચી વાત તો એ છે કે અમે એ વાંચતા જ નથી ! એમાંની અમને ગમતી બેચાર બાબતો ઉપરછઠ્ઠી રીતે અમે ભેદ જઈએ છીએ. ’ ”

વિચાર તો માનવી કાળે ‘ અનિવાર્ય ’ છે. માનવીએ વિચારવું તો ભેદએ જ. પણ “ વિચાર્યા પછી શું ? ” એ વાતનો વિચાર આજનો માનવી માટે ભાગે કરતો જ નથી ! વિચારના પરિપાક રૂપે તો છેવટે આચાર જ હવનમાં આરોપાવે. ભેદએ એ નયું સરળ પણ હવન કાળે અત્યંત મહત્વનું-કહો કે હવનના સારસ્વ-સત્ય આળે વિચારોના ગાઢ આપરણ હેઠળ એવું તો ઢંકાર્થ ગયું કે આજના માનવીની નજરે એ પડતું જ નથી !

આપણા શરીરના પોષણ કાળે જોરાક ખરેખર જ ‘ અનિવાર્ય ’ છે. પણ બહુ વધારે પડતો ખોરાક આપણે લેવા માંડીએ તો અજીર્ણ થાય અને શરીરને પોષણ મળવાને બદલે શરીર કોઈક રોગનો ભોગ બને. બરાબર એ જ રીતે આપણા માનસિક પોષણ માટે વિચાર ‘ અનિવાર્ય ’ છે. પણ વધારે પડતા વિચારોથી ‘ માનસિક અજીર્ણ ’ થાય અને

આચાર માટે કશું જ પોષણ એ વિચારથી ન મળે કહાય
આચાર કોઈક રોગનો લોગ બનીને વિકૃત પણ બની જાય.

પ્રશ્ન થશે : “આનો ત્યારે ઉપાય શો ?”

ઉપાય એ કે પ્રથમ તમે તમારું જીવનધ્યેય નિશ્ચિત કરો. એ ધ્યેયને પોષક હોય એવા જ વિચારો પીરસતું સાહિત્ય વાંચો ને એવા જ વિચારોવાળાં વ્યાખ્યાનો કે વ્યક્તિઓના અંગત વિચારો સાંભળો. બીજા અનેક વિચારો-તમારા જીવનધ્યેયને અનુરૂપ જીવનઘડતર કાળે બિનજરૂરી વિચારો-તમારે કાને નહિ અથડાય એમ નહિ. પણ આપણે જેમ શેરડી-ચૂનાને એમાંનો રસ ગ્રહણ કરી લઈએ છીએ અને શેરડીના કૂચા આપણા મોંમાંથી જેમ બહાર ફેંકી દઈએ છીએ તેમ તમારે કાને અથડાતા કે તમારી આંખોએ વાંચેલા અહુસંજ્ય વિચારોમાંથી તમારા જીવનધ્યેયને અનુરૂપ અને અનુકૂળ વિચારોનો રસ ગ્રહણ કરી લઈને તમે બીજા બધા વિચારોને શેરડીના કૂચા જેવા લેખીને ફેંકી દો !

અને પછી શેરડીના રસ સરખા ગણીને તમે જે વિચારો ગ્રહણ કર્યા હોય એ વિચારોને તમે વાગોળો-વારંવાર વાગોળો-અને એમને આચારમાં મૂકવા ચલ કરો; કેમ કે આચાર એ જીવન છે, વિચાર એ કંઈ જીવન નથી-એ તો આચાર સુધી પહોંચવા માટેનું સાધનમાત્ર છે.

અદ્વિભુત છે એ સંસ્કૃતિ !

પ્રમુસન્નિત આ વિશ્વમાં ઘણું ઘણું અદ્વિભુત સચું

છે. સ્વયં પ્રકૃતિ અદ્ભુત છે, મહેા અને ઋતુઓ પણ અદ્ભુત છે, જગતનાં કેટલાંક પ્રાણીઓ અદ્ભુત છે અને માનવી પણ અદ્ભુત છે. માનવીમાં ય સૌથી અદ્ભુત તો માનવીનું હૃદય છે. અને તેમાં યુ નારીહૃદય ઘડીને તો હૃદયો હાથ ધોઈ નાખ્યા છે !

આ નાનકડા લેખમાં હું ભારતીય નારીની સંસ્કૃતિ વિશે થોડુંક લખીશ.

નિર્દોષ ભારતીય કન્યા પિનૃગૃહે જનકજનનીનાં અને ભાઈભાભીઓનાં લાઠ પામતી લાડકોડથી ઉછરે છે. સમયે જતાં એની નિર્દોષતા મુગ્ધતા ધારણ કરતી જાય છે. એ મુગ્ધા બને છે. એને હૈયે ઠોઠ જાગે છે—ભયો ભયો સંસાર મહાલવાના અને વહાલસોયા પતિની ચરણરજ માથે ચઢાવવાના. સાસરે વિદાય લેતી પેતાની બહેનપણીઓને ભેળને એને હૈયે-પણ પેતાની વિદાયનો એવો ઠોઠક ભાવિ દિવસ જાંખો જાંખો આલેખાય છે. શ્વસુરગૃહે જવાનાં ને પતિના પ્રેમામૃતથી છવનને ધન્ય બનાવવાનાં સ્વપ્નાં એ સેવે છે !

અને પછી એક દિવસ એ પેતાના વડીલોને પેતાને વિશે વાત કરતાં છાની રીતે સાંભળી જાય છે ! થોડાક દિવસો પછી એના પિતાને ઘેર એક વૃદ્ધ પુરુષ કે વૃદ્ધા કે બેડ એક આશાભર્યા જુવાનને લઇને આવે છે. એ મુગ્ધાને એનો પિતા બેઠકના ખંડમાં ચાના પ્યાલાઓ મૂકી જવાનું કહે છે. આવનાર જુવાન ત્રાંસી નજરે એને ભેઈ લે છે. મુગ્ધા

સમ્મતથી લાગ્યે જ. ભિંચું જુએ છે, છતાં ઉપરછલ્લી રીતે પેલા જુવાનને ઝાંખી લેવાનો એ ચત્ત કરે છે, કારણ કે એ એનો લાવિ પતિ બને એવી સંભાવના છે.

આના ખાસાઓ મૂકીને ઝડપભેર એ અંદરના ખંડમાં દોડી જાય છે. એના હૃદયધબકારા વધી ગયા હોય છે ! એની નાડીઓમાં વહેતા રક્તપ્રવાહનો વેગ વધી ગયો હોય છે !

અને છેવટે એ ઘડી આવી લાગે છે. લગ્નમંડપ રચાય છે, શરણાઈઓ વાગે છે, મંગળ ગીતો ગવાય છે અને ઘૂંઘટ તાણીને કંપતે દેહે એ મુગ્ધા ચોરીમાં આવીને બેસે છે. લાવિ પતિના હાથમાં પોતાનો હાથ મૂકતાં એનો હાથ ધૂંજે છે. મનમાં ખૂબ મૂંઝાય છે. દેહ એનો કંપે છે, હૃદય એનું ધડકે છે અને છતાં એ સુખી છે, કેમ કે એનું વર્ણનું સ્વપ્ન ત્યારે આકાર ધરી રહ્યું હોય છે.

છેડાછેડી સાથે પતિની પાછળ પાછળ એ ચાર દેરા ફરે છે. લગ્નવિધિ પૂરી થાય છે. કન્યાને શ્વસુરગૃહે વળાવવાનો મર્મવિદારક અવસર આવી લાગે છે.

જેમણે પોતાને લાલનપાલનથી ઉછેરીને મોટી કરી, જેમની વચ્ચે પોતે વર્ષોનાં વર્ષો ગાળ્યાં, આજ સુધી જેમને સુખે પોતે સુખી ને જેમને દુઃખે પોતે દુઃખી થઈ એવાં પોતાનાં માળાપ અને લાઈલાંડુથી વિખૂટી પડતાં કન્યાનું હૈયું દ્રવીને અશ્રુરૂપે વહેવા માંડે છે. કરુણાનું વાતાવરણ છવાઈ રહે છે !

અને ભારે હૈયે એ વાતાવરણને ખાળ્યા પછી કન્યા

શામુન્દ્રદે પાંડુને છે. સામુ દે નવુંદી કાગ ડાઘીને એ નવદ'પનીને આજકારે છે. અને પછી એ મુન્ધા પેનાની વર્ણાનિન્નિત અને પાપિત સ્વપ્નમૃતિનું પા.ટાં પાડે છે!

અને પછી કેવું 'અદ્ભુત' દેખાતું મુન્ધા છે તે જુઓ! પેલાં મુન્ધા હવે પેનાનાં સામુ-અમરનાં પેનાનાં માખાપને સ્થાને અને દિવેદ દે નવુંદીને પેનાનાં જાઈ-બદનને સ્થાને સ્થાપી દે છે! જેમને કદી ત્રેયાં નહોતાં એ હવે એકાએક એનાં પેનાનાં જની બધ છે! વર્ષો મુખી જેમને પેનાનાં લેખેલાં એ હવે એકાએક પારકાં જની બધ છે! એ મુન્ધાને મન પતિ જ હવે સ્વર્ગસ્વ, પતિશુદ્ધ જ પેનાનું મોદધામ અને પતિનાં સર્વ આપ્તજનો જ એનાં પેનાનાં આપ્તજનો ને હિતજનો જની રહે છે એટલું જ નહિ પણ એમના મુખમાં એ પેનાનું મુખ અને એમના હુઃખમાં એ પેનાનું હુઃખ અનુભવની એકાએક થઈ બધ છે! જાણે જળાના કોઈક મહાન જાદુગરે જાદુઈ લાકડી ફેરવી દીધી!

હવે કહો, આ ફેરફાર શું સાચે જ 'અદ્ભુત' નથી? અને એવો ફેરફાર લાવી શકનારી જાદુઈ શક્તિ શું એથી થે વધારે 'અદ્ભુત' નથી?

એ શક્તિનું નામ જાણો છો?

એનું નામ છે "ભારતીય સંસ્કૃતિ!"

ભારત પર પારંવાર વિદેશી આક્રમણો હજારો વર્ષોથી થતાં રહ્યાં હતાં. અનેક વિદેશી સંસ્કૃતિઓનો પાસ ભારતીય

સંસ્કૃતિને વત્તેઓછે અંશે લાગ્યો. પણ હતો. અને છતાં આજે પણ એ સંસ્કૃતિ પોતાનાં મૂળ તરવો જાળવી રહી છે. આજે પણ એ ‘ચંદ્રવ’ છે—કહો કે એ સંસ્કૃતિ ‘ચિરં-જીવ’ છે !

અને એવી મહાન, એવી ત્યાગમંડિત અને એવી ચિરંજીવ સંસ્કૃતિ ‘અદ્ભુત’ નથી એમ કોણ કહી શકશે ?

નિષ્ઠા અને સિદ્ધાંતને લરખી જતો પ્રચાર

કોઈ આ યુગને “દેશનયુગ” કહે છે, કોઈ “બુદ્ધિ-યુગ” કહે છે, કોઈ “પ્રગતિયુગ” કહે છે, કોઈ “સભ્યતાનો યુગ” કહે છે, કોઈ “વિજ્ઞાનયુગ” કહે છે અને કોઈ એથી આગળ વધીને એને “અણુયુગ” પણ કહે છે. હું આ યુગને “પ્રચારયુગ” કહું છું !

આ યુગમાં માનવીએ પોતાને બૂધબુદ્ધેષ અને એવી અનેક નવી પ્રેરણાઓ અને નવી શક્તિઓ મેળવ્યાં છે. સાથે સાથે દૂષણરૂપ અને એવી અનેક હાનિકારક ટેવો પણ મેળવી છે. એવી ટેવોમાં ‘પ્રચાર’ને આવના યુગનું એક મહા-દૂષણ ગણી શકાય.

આમ તો પ્રચાર એ કંઈ દૂષણ નથી—એક પ્રામાણિક ‘સાધન’ છે. “સત્ય વસ્તુસ્થિતિની બહોળા જનસમૂહને જાણ કરવી એ પ્રચાર.” પણ બૂલવું ન જોઈએ કે આમાં ‘સત્ય’ શબ્દ જ મહત્ત્વનો છે અને એ ‘સત્ય’ જ પ્રચારને ‘પ્રામાણિક’ રાખે છે. પ્રચારમાંથી સત્યનો જેટલો અંશે લોપ થાય એટલો અંશે પ્રચાર દૂષણ બની રહે છે.

આજના યુગમાં તો પ્રચારમાંથી સત્યનો લગભગ લોપ થઈ ગયેલો જણાય છે. મોટે ભાગે અસત્યભર્યા પ્રચારની જ આજના યુગમાં બોલબાલા છે—તે એટલે મુધી કે સત્ય બિચારું પ્રચારના આવરણથી લગભગ દટાઈ ગયું છે ! પરિણામે માનવાનું રહે છે પ્રચાર જે ચીજે તે જ ‘અસત્ય કે ‘અર્ધસત્ય’ !

આ વસ્તુસ્થિતિ આજની માનવજાતને સર્વથા અવળે રસ્તે દોરનાર હોઈ ભયંકર છે. આજના યુગમાં પ્રચારની પોષ્ણતા એટલી બધી વધી ગઈ છે કે એવા પોષ્ણ પ્રચારને “શૂન્યમાંથી સર્જન”ની ઉપમા આપી શકાય ! કશું જ ન હોય ત્યાં આ પ્રચાર કેઈકે વિરાટ દર્શનની જાંખી કરાવી દે છે ! એ જાંખી વસ્તુતઃ તો કૃત્રિમ હોય છં ને છેવટે નશ્વર પણ હોય છે. છતાં માનવી એમાં અંતર્જનઈને એને જ સત્ય માની બેસે છે ! આજના યુગનો પ્રચાર જાંઝવાનાં જળને સાચું જળ મનાવી શકે એટલો બધો કઠારો બની ગયો છે !

પરિણામ એ આવ્યું છે કે એ પ્રચાર માનવીની નિષાને અને માનવીના સિદ્ધાંતને ભરખી બાય છે. સિદ્ધાંતથી કે નિષ્ઠાપૂર્વક હવન હવનાર પ્રત્યે આ યુગમાં કેઈ નગર સરખી ચે કરતું નથી ! પણ પ્રચારનાં ઢોલ વગાડનાર તરફ સૌ સાશ્વર્ય જુવે છે અને મુગ્ધ પણ બને છે ! બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો હવનની સાચી તપશ્ચર્યાને પ્રચાર ઢાંકી દે છે અને હવનની નંરી પોષ્ણતાને તે આગળ લાવીને બ્રામકતા જન્માવે છે.

આજના યુગના માનવીને પ્રચારના આવરણ હેઠળનું સત્ય શોધવાનો અવકાશ નથી ! દરેક બાળતમાં આજના યુગની અતિશયતા આ પ્રચારને પોષે છે. પ્રચારથી જે નજર ચઢે કે કાને અથડાય એને જ આજનો માનવી 'ગ્રાહ્ય' માની બેસે છે અને પરિણામે મોટે ભાગે સત્યથી વંચિત જ રહે છે !

એટલે જરૂર છે પ્રચારને તોળી જાણવાની, એને તત્કાળ ન માનવાની ને સત્યને શોધવાની. જરૂર છે શાંતભાવે સાચું કામ કરનારને પ્રીછવાની અને ધોધલિયા પ્રચારકોને દૂર હટાડવાની. આજનો માનવી એ કરી શકશે ખરે ?

જીવન શું છે ?

“જીવન શું છે ? માનવી શા મોટે આ જગતમાં આજ્યો ?” જે થોડાક હાયકા આ સંસારમાં માનવીએ કાઢવાના છે તે સારામાં સારી રીતે અને જીવનનો મૂળ-ભૂત હેતુ સધાય એમ શી રીતે કાઢવા ? ઇશ્વર છે ? પાપપુણ્યના ફળ છે ? સંસારમાં આવીને લોગવાય તેટલું લોગવી લેવાની વૃત્તિ સાચી છે કે પરાયે જીવીને ત્યાગ દ્વારા આત્મિક સંતોષ પામવાની વૃત્તિ સાચી છે ?” આવા આવા અનેક પ્રશ્નો આ સંસારના માનવીના મનમાં જાગે એ સ્વાભાવિક છે. આ દૂંડા લેખમાં જીવન વિશે થોડાક “તાત્વિક” વિચાર કરીશું.

જે વિશ્વમાં માનવી જન્મ્યો છે એ વિશ્વમાં નજર નાખતાં પ્રકૃતિનાં વિવિધ સ્વરૂપો પણ પરાયે જ સર્ગમાં

હોય એવું લાગે છે. વાયુ માનવીને જીવાડે છે, સૂર્ય માનવીને ઉષ્મા અપે છે, વર્ષા માનવી કાજે અન્ન ઉપજાવે છે અને ચન્દ્રની કૌમુદી માનવીને શીતળતા અપે છે. એ જ પ્રકારે પ્રકૃતિનું પ્રત્યેક અંગ એક કે બીજા રૂપમાં માનવીને તેમ જ જગતનાં અન્યાન્ય પ્રાણીઓને સહાયરૂપ બને છે. એ પરથી કદખી શકાય છે કે માનવીને પણ ઠોઠકને સહાયરૂપ બનવા માટે જ સર્જવામાં આવ્યો હશે. માનવીએ માનવીને સહાયરૂપ બનવાનું છે. એટલે પરાયે જીવાતુ જીવન જ જીવનનો મૂળભૂત હેતુ સિદ્ધ કરી શકે. આંખ મીંચીને ભોગ ભોગવવા માટે માનવી આ સંસારમાં નથી જ નથી આવ્યો.

માનવીને આત્મા મળ્યો છે, હૃદય મળ્યું છે અને બુદ્ધિ મળી છે. જીવનપંથમાં માનવી આડે માર્ગે ન વળી જાય એ માટે એનો આત્મા એને સદૈવ ચેતવણી આપતો રહે છે. ચોર પહેલી વાર ચોરી કરવા જાય છે ત્યારે કે બ્યભિચારી પહેલી વાર બ્યભિચાર આચરવા તત્પર થાય છે ત્યારે તેનો આત્મા એને છાની ચેતવણી આપે જ છે. આત્મા પવિત્ર અને શાન્ત છે. આત્મા સદૈવ શુદ્ધતા, સત્ય અને પવિત્રતા જ ઇચ્છે છે, કેમ કે આત્મા પરમાત્માનો જ અંશ છે, અંગ્રેજીમાં જેને આપણે "Instinct" કહીએ છીએ તેનો જનક આત્મા જ છે. પણ પ્રામર માનવી આત્માની વારંવારની ચેતવણી છતાં આ સંસારનાં પ્રલોભનોમાં એવો તો પડોટાઈ જાય છે કે પછી પ્રલોભનરૂપી નગારાના અવાજમાં આત્મારૂપી તત્ત્વીનો અવાજ એને સંભળાતો

જ નથી ! આ સંસારમાં આવવાનો મૂળબૂત હેતુ તે વિસરી જાય છે અને, ધન, સત્તા, કીર્તિ વગેરે ક્ષણિક પ્રલોભનોમાં તે સરી પડે છે. ”

જીવનની સાચી અનુભૂતિ અનુભવવા માટે જ માનવીને હૃદય મળ્યું છે. માનવી પોતાના સમસ્ત જીવનમાં જેટલો સમય સંવેદન અનુભવે તેટલો સમય જ તે જીવે જાણવો. સંવેદન એ જ જીવન છે. અને સંવેદન અનુભવનાર તો હૃદય જ છે જેટલે એમ પણ કહી શકાય કે “સહૃદયતા એ જ જીવન છે.” હૃદયહીન માનવી શ્વાસ લઈને જીવતો હોવા છતાં જીવનહીન છે એમ કહી શકાય.

હવે બુદ્ધિની વાત પર આવીએ. સાગસારનો વિચાર કરવા માટે જ માનવીને બુદ્ધિનું પ્રદાન કરવામાં આવ્યું છે. અન્ય પ્રાણીઓ કરતાં માનવી જુદો તરી આવે છે તે આ બુદ્ધિની જ બાબતમાં. પણ પોતાની બુદ્ધિનો જેટલો દુરુપયોગ ‘માનવપ્રાણી’ આ સંસારમાં કરે છે તેટલો અન્ય કોઈ પ્રાણી કરતું નથી ! એ બુદ્ધિનો ઉપયોગ સારને પ્રફુલ્લ કરવામાં ને અસારને ત્યાગવામાં કરવાને બદલે માનવી બીજા માનવપ્રાણીઓને છેતરવામાં કે બીજાઓ પર પોતાનો અધિકાર સ્થાપવામાં જ કરે છે ! માનવબુદ્ધિએ શોધેલાં વૈજ્ઞાનિક સાધનોને એક દેશ બીજા દેશનો સંહાર કરવામાં કે તેના પર અધિકાર સ્થાપવામાં વાપરે છે, એ હકીકત જ માનવી પોતાની બુદ્ધિનો સૌથી વધુ દુરુપયોગ કરે છે એનો જીવંતજમતો પુરાવો છે.

માનવી આ સંસારમાં આવે છે ત્યારે કેવો સરલ અને નિખાલસ હોય છે ! માનવીનું બાહ્યસ્વરૂપ 'કેવું' આડંબરહીન, નિર્દોષ અને અકલંક હોય છે ! બાળક આનંદ અનુભવે છે ત્યારે સ્વાભાવિકતાપૂર્વક હસે છે, વ્યથા અનુભવે ત્યારે મુક્ત રીતે રડે છે, ક્રોધ અનુભવે ત્યારે સ્વાભાવિકતાથી જ પોતાનો ક્રોધ પ્રગટ કરે છે અને નિરાશા અનુભવે ત્યારે જરા ય હંસ વિના સ્વાભાવિકતાપૂર્વક પોતાનું મોં વીણું કરે છે. આ બાહ્યસ્વરૂપ એ જ માનવીનું સાચું સ્વરૂપ છે. ખરી રીતે તો માનવી જીવનભર એ બાળક જેવો જ નિખાલસ રહેવો જોઈએ. પણ બને છે એવું કે માનવી જેમ જેમ મોટો થતો જાય છે તેમ તેમ સંસારનાં ક્ષણિક પ્રલોભનોની અસર હેઠળ વધુ ને વધુ આવતો જાય છે. 'સાધન'ને એ 'સાધ્ય'માંની બેસવાની મોટી ભૂલ કરે છે અને પછી તો એને માટે ધન, સત્તા કે કીર્તિ જ જીવન-ધ્યેય બની રહે છે. આમ માનવજીવનનો મૂળભૂત હેતુ વિસારે પડી જાય છે, માનવજીવનની ક્ષણભંજુરતા પણ વિસરી જવાય છે અને પામસ્થામાં સરી પડેલો માનવી ઐહિક લાલસાઓના મૃગજળ પાછળ આંધળી દોટ મૂકે છે ! એવો માનવી આત્મા, હૃદય અને બુદ્ધિ-એ ત્રણેની કસોટીમાં નિષ્ફળ નીવડેલો માનવી હોય છે. એટલે જ આ યુગમાં માનવજીવન આટલું બધું વિકૃત અને જીવનતા મૂળભૂત હેતુથી આટલું બધું અગચું બની ગયું છે !

“જીવન જીવવા માટે છે” એ સૂત્ર સોળે સોળ આના સાચું છે. પણ ‘સાચી રીતે જીવવું’ કેને કહેવાય તેની

ગમ મોટા લાગના માનવીઓને હોતી નથી. આ સંસારમાં કાચના પદાર્થોને તે સાચા હીરા માની બેસે છે, બ્યારે સાચા હીરાઓને કાચના પદાર્થો માની એ તરફ એ બેતો સુદાં નથી ! માનવજીવનની અને આજના યુગની આ મોટામાં મોટી કુશુલતા છે ! જીવન એ સ્વાર્થ નથી, જીવન એ વિલાસ નથી, જીવન એ ધન, સત્તા કે કીર્તિ નથી પણ જીવન તો છે હૃદયે અનુભવેલું સાચું સંવેદન. જીવન તો છે અંતરની સાચી અનુભૂતિ, જીવન તો છે સાચો ત્યાગ અને જીવન તો છે બાળક સમી નમ્ર નિખાલસતા. છતાં દુઃખની વાત તો એ છે કે સંસારના પ્રલોભનરૂપી આવરણ હેઠળ જીવનનું સાચું ધ્યેય દંઠાઈ બાધ છે અને એ આવરણ જ સાચું જીવન છે એવું બિચારો માનવી માની બેસે છે !

જે બધું સત્ય, શિવ અને સુંદર છે તે ‘જીવન’ છે. એથી વિપરીત જે બધું છે તે માનવી માટે-માનવી શ્વાસ લેતો હોવા છતાં-‘મૃત્યુ’ છે ! આત્મા, હૃદય અને બુદ્ધિનો સદુપયોગ એ જ ‘જીવન’ અને એ ત્રણે પ્રભુદત્ત શક્તિઓનો દુરુપયોગ એ જ “મૃત્યુ” !

વળી આ સંસારમાં આવેલો માનવી જીવન સાથે અનિવાર્ય રીતે મૃત્યુ જડાયેલું છે એ સનાતન અને અખાલ્લિત સત્ય મોટે લાગે વિસરી બાધ છે. વચ્ચે વચ્ચે એને સમજાનવૈરાગ્ય જન્મે છે, પણ સંસારનાં પ્રલોભનો પુનઃ એનાં આત્મા, હૃદય અને બુદ્ધિને એવાં આવરી લે છે કે પોતે જાણે કદી જ મૃત્યુ પામવાનો નથી ને અમર છે એવી રીતે જ એ મૂર્ખ માનવી વર્તેલો હોય છે ! આ

‘લખુ’ છું ત્યારે મને “આજની દુનિયા” નામે ૧૯૪૫માં એ ધંધાદારી રંગભૂમિ માટે લખેલા એક નાટકનો એક સંવાદ ચાલુ આવે છે. આવો હવે એ સંવાદ : “હજી તો સારું છે કે ઈશ્વરે માનવીને અમર બનાવ્યો નથી. નહિ તો એ ચેતાન માનવી કોણ બાણે શુંનું શું કરત !”

એ ગુજરાતી શબ્દો લુપ્ત થઈ જવાનો ભય

હમણાં હમણાંમાં મને આપણી ગુજરાતી ભાષામાંથી “સાહિત્યસેવા” અને “નિમકહલાલી” એ બે શબ્દો એકાદ દાયકામાં લુપ્ત થઈ જશે એવો ભય લાગવા માંડ્યો છે. એનાં કારણો અહીં દૂંકાણમાં રજૂ કરીશ.

આજથી લગભગ માડા ચાર-પાંચ દાયકા પહેલાં હું ‘નવોદિત’ હતા ત્યારે ત્રામયિકો અને પુસ્તકોના મારા વાચન દરમિયાન “સાહિત્યસેવા” એ શબ્દ અવારનવાર મારા વાંચવામાં આવતો. એ વેળા સાહિત્ય-સર્જનનું કાર્ય ‘સેવા’નું કાર્ય જ લેખાતું, કેમ કે સાહિત્યકાર એ દ્વારા જાણે જ કશું ઉપાર્જન કરી શકતો. અર્થવાદની વધતી જતી પ્રબળતાની જોડે જોડે સાહિત્યસર્જનમાં ‘સેવા’નું પ્રમાણ ઘટતું ગયું અને ઉપાર્જનનું પ્રમાણ વધતું ગયું. અને હવે તો એવો સમય આવ્યો છે કે સાહિત્ય પણ પત્ર-કારત્વની ચેટે “ધંધો” જ બની ગયું છે ! પત્રકારત્વે તો હવે “સેવાગામી ધંધો”ને બદલે “તકવાદી ધંધો” બનવાની શરૂઆત કરી દીધી છે. દાયકા પછી પત્રકારત્વ “કેવળ તક-વાદી ધંધો” બની ગયું હશે અને સાહિત્ય એ “સેવા” ન

રહેતાં ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં ધંધો બેની ગયું હશે. એ વેળા “સાહિત્યસેવા” શબ્દ આપોઆપ લુપ્ત થઈ ગયો હશે. કારણ કે, એ વેળા વિચારમાં કે આચરમાં “સાહિત્યસેવા” સરખું કશું અસ્તિત્વમાં જ નહિ હોય ! કદાચ એ શબ્દ ક્ષબ્દકોશમાં હવે તો ભલે. અત્યારની સ્થિતિ બે ચાલુ રહી તો મને એવો પણ ભય લાગે છે કે એક દાયકા પછી કોઈ લેખક દૈનિક પત્રને કે પ્રકાશકને શરણે ગયા વિના કેવળ આપખળે જ અને લેખક તરીકેની ખુમારી બાળવી શખીને હવી શકશે નહિ. લેખક માટે એ પતન કાંઈ જેવું-તેવું નહિ હોય.

હવે “નિમક્રહલાલી” શબ્દ ઉપર આવું. એ શબ્દ શી રીતે જન્મ્યો હશે એ વિશે વિચાર કરતાં એવું લાગે છે કે કોઈક લાગણીવશ અને વેવલા માણસે બીજા કોઈક માણસના ઘરનું મીઠું, ખાધા પછી એને કહ્યું હશે કે “તમારા આ ઉપકાર બદલ હું તમોરું શ્રેય વાંછીશ અને આચરીશ. તમને કદી છેદ નહિ દઉં !”

પણ આ એકવીસમી સદીના માણસો એવા વેવલા નથી. તેઓ તો બીજાનું નિમક ખાતાં જાય છે ને વખત આંચે એ નિમક ખવડાવનારને મર્યાં ખવડાવીને—કે લેવડાવીને—તેમને સારો મગનો છેદ દઈ દે છે ! આવો છેદ દેવાનું આધુનિક નામ “પ્રગતિ” છે ! આવી પ્રગતિનો વેગ વધતો ચાલ્યો છે અને બે આવો જ વેગ કાયમ રહ્યો તો દાયકા પછી “નિમક્રહલાલી” જેવો શબ્દ ક્ષબ્દકોશ સિવાય કોઈના ય વિચારમાં કે આચરણમાં શોધ્યો નહિ જડે !

• મેં આટલું, લખ્યું હતું ત્યાં એચિંતા મારા એક
 નેનેલી આવી ચઢ્યા. એમને મેં ઉપરું લખાણ વંચાવતાં
 એમણે ઠણું કે “તમારે ‘નિમકકલાલી’ એ ચખ્ખની ભાષ-
 નમાં આવ નિરાશ થવા જેવું નથી, કેમ કે હાયકા પછી
 પણ માનવીઓ નહિ તો કૃતગઓ તો ‘નિમકકલાલી’ ભાષવી
 ન શક્યા હશે!”

સાઠ મિનિટનું સાહિત્ય

ધીરે ધીરે જેમ જગતભરમાં તેમ ભારતમાં પણ હવે
 માનવીનું સરેરાશ આયુષ્ય વધતું જાય છે, એ આનંદની
 વાત છે. એ જ રીતે ધીરે ધીરે જગતભરમાં તેમ જ ભાર-
 તમાં પણ સાહિત્યનું આયુષ્ય ઘટતું જાય છે, એ એટલા
 જ દુઃખની વાત છે. એ ઘટાડાનું પ્રમાણ દિવસોદિવસ વધતું
 જાય છે અને હવે તો સાઠ જ મિનિટમાં જેના આયુષ્યોનો
 અંત આવી જાય એવું સાહિત્ય દૈનિકોમાં લશ્પટે ઊપાવા
 માંડતું છે !

આનું કારણ શું ? શું ? સાહિત્ય કોઈ એવી ક્ષણભંગી
 વસ્તુ છે ? શું સાહિત્ય એ સમાચાર સરખું કોઈ દાણમંજુર
 તત્ત્વ છે ? અને સાહિત્ય શું પસ્તીના પ્રદેશમાં વિલીન
 થવા સર્જાયેલું કોઈક છેક જ નજીવું સર્જન છે ? ના,
 એવું નથી. અને એવું હોયું પણ ન જોઈએ. સાહિત્ય તો
 છે જીવનધડતરનું કોઈક મહત્વપૂર્ણ સાધન, સાહિત્ય તો
 છે અંતરના સૂક્ષ્મ અને સુપ્રખ્ત ભાવોને ભાગ્યત કેનારું
 કોઈક અદૃશ્ય ચેતન, સાહિત્ય તો છે જીવનને “જીવન”

બનાવનારો કોઈક મહામૂલો ક્ષીમીયો. અને છતાં આ યુગમાં ઉત્તરોત્તર સાહિત્યનું આયુષ્ય ઘટતું કાં જાય છે? એનું આયુષ્ય ઘટાડવા માટે કોણ જોખમદાર છે? કયા રોગ-ચાળાનો લોગ બનીને સાહિત્ય અકાળે અવસાન પામે છે? આ દુઃક લેખમાં એ વિશે થોડોક તાત્વિક વિચાર કરીએ.

આજનો યુગ એ ‘અતિરેકનો યુગ’ છે. જીવનનાં બધાં જ ક્ષેત્રોમાં અને જીવનની લગભગ બધી જ પ્રવૃત્તિઓમાં અતિશયતા પ્રવેશી ગઈ છે—એટલે સુધી કે જીવનનો મૂળ-ભૂત હેતુ પણ વિસરાઈ ગયો છે! આ ‘અતિશયતા’ જ યુગભૂષણ બનવાને બદલે ‘યુગદૂષણ’ બની ગઈ છે. આ યુગમાં જીવનનાં અનેક ક્ષેત્રોમાં ‘સાધન’ જેમ ‘સાધ્ય’ બની ગયું છે તેવું જ સાહિત્યના વિષયમાં પણ બન્યું છે. છાપ-કામના અતિરેકની સાથે સાથે સાહિત્યનો પણ અતિરેક થતો જાય છે. સાહિત્ય જાણે ચિંતન, મનન અને અધ્યયનની કોઈ વસ્તુ ન હોય, પણ બીજાંમાં છપાયેલી અને નજર તળેથી કાઢી જવાની કોઈક વસ્તુ હોય એવી માન્યતા જાણે હવે પ્રસરવા માંડી છે! સાહિત્ય માટે આ સાથે જ વિઘાતક છે.

પશ્ચિમનાં જે દૂષણો આપણે ગ્રહણ કર્યાં છે તેમાંનું એક આ પણ છે. અતિશયતાએ હવે તો સારા-નરસા વચ્ચે બહુ ભેદ રહેવા દીધો નથી. નરસાની અલ્પજીવિતાનો રોગ હવે તો સારાને પણ લાગુ પડી ચૂક્યો છે! “મોલિક્તાથી અને તાત્વિકતાથી જે સાહિત્ય જીવનવડતર કાળે સર્જાય”

તે જ સાચું 'સાહિત્ય' એવી તાત્ત્વિક માન્યતાને બદલે હવે તો "જે છપાય તે જ સાહિત્ય" એવી જામક અને વિધાતક માન્યતા ધીરે ધીરે પ્રચલિત થવા માંડી છે! પરિણામે આજે લખાય, કાલે છપાય ને પરમ દિવસે ભૂલાઈ જાય એવાં છીછરાં સર્જનસંતાનો-મોટે ભાગે તો અનુવાદસંતાનો-દૈનિકોરૂપી જનેતાઓની કૂખે પાકે છે. અને એવાં સંતાનોનું મરણપ્રમાણ પણ વધતું જ જાય છે. અરે! હવે તો એવી દશા આવી ગઈ છે કે દૈનિકોમાં છપાયેલું સાહિત્ય માત્ર સાઠ જ મિનિટનું આયુષ્ય લોગ-વીને પક્તીરૂપી મોઠાને પામે છે!

આ વિશે કોઈ વિચારશે ખરું? એ પ્રગતિ છે કે અધોગતિ?

જે યુગમાં આપ કરવું એ આ પીવા બરાબર છે?

આજના યુગને આપણે "પ્રગતિયુગ" કહીએ છીએ, કેમ કે માનવીએ આજે ખૂબ ખૂબ ભૌતિક પ્રગતિ સાધી છે. આજનો માનવી પહેલાં કદી ન હોતો એવો સુધક, અપજ, બુદ્ધિશાળી, તકવાદી અને મહત્વાકાંક્ષી બન્યો છે એટલું જ નહિ પણ જોઈએ અધશ્રદ્ધાળુ બનીને પોતાની બુદ્ધિને કામે લગાડતો થયો છે. આજના માનવીના આ ગુણોને કારણે જ આપણે આ યુગને "પ્રગતિયુગ" કહીએ છીએ. પણ ખરી રીતે એમ છે ખરું?

પ્રભુએ માનવીને આત્મા, હૃદય અને બુદ્ધિ આપ્યાં છે. જીવનને સાચી રીતે જીવવાની બતાવવા કાજે એ

ત્રણેનો વિકાસ આવશ્યક છે. આજનો માનવી મુદ્ધિવિકાસ તો સાધતો જાય છે, પણ એની આત્મગત શક્તિઓના અને હૃદયગત શક્તિઓના વિકાસની વાત તો બાજુએ રહી, એ શક્તિઓનો હાસ થતો જાય છે ! પરિણામે મુદ્ધિને જ પ્રાધાન્ય આપતો આજનો માનવી પ્રગતિને ખોટા જ માપ-દંડથી માપે છે અને એ જ માપદંડને સાચો લેખીને પોતે ઉત્તરોત્તર પ્રગતિશીલ જનતો જાય છે એવું માનતો અને મનાવતો હોય છે.

છતાં વસ્તુસ્થિતિ તો જુદી જ છે. “ આગળ ધપો ! કોઈ પણ ભોગે આગળ વધો ! ! ” એવી મહત્ત્વાકાંક્ષાભર્યા પોકારો પાડતો આજનો માનવી પોતાની જાતને અને પ્રભુને ઠગતો ઠગતો ઐહિક સિદ્ધિઓ પાછળ આંધળી દોટ મૂકતો થયો છે ! એની બૌદ્ધિક સિદ્ધિઓ માન ઉપજાવે એટલી હોય છે, પણ એના આત્મિક અને હૃદયિક વિકાસ ઉપર તો મોટું મીઠું મુકાઈ ગયું હોય છે !

આજનો માનવી પાપની, પુણ્યની કે ઈશ્વરની બાબતે દરકાર કરતો નથી. આત્માની અને હૃદયની આંખો મીંચી દઈને એ આંધળિયાં ક્યેં જાય છે ! પરિણામે હવે પાપ કરવું એ માનવી માટે તેના આત્માને કે હૃદયને કંપાવનારું કાર્ય રહ્યું જ નથી, પણ તેને માટે તો એ આ પીવા જેટલું જ એક સ્વાભાવિક કાર્ય હવે જાની ગયું છે ! શાસ્ત્રોએ કયેલાં પાપ-પુણ્યની કે સ્વર્ગ-નરકની કલ્પના જ્યાં દઈએ અને પાપ તથા પુણ્યને આપણે કેવળ

સંસાર-અવસ્થા કે સંસાર-કલ્યાણની દૃષ્ટિએ ભેદ એ તો પશુ સુગમથી કે પાપ અને પુણ્યનો વિચાર, એ જે વ્યક્તિના તાત્વિક અને ફલશ્રુતિરૂપ દ્વિતઅદ્વિતનો વિચાર, માનવીએ કહી બૂલવો ભેદ તો નથી. - પોતાના સ્વાર્થથી બીજાને હાનિ કે દુઃખ પહોંચાડવાં એ “પાપ” અને પોતાના ત્યાગથી બીજાને લાભ કે સુખ પહોંચાડવાં એ “પુણ્ય” એવી બે સમ્મલ અને વ્યાપક વ્યાખ્યાઓ પાપ-પુણ્યની આપણે કરી લીધી છે તો સંસારની વ્યવસ્થા માટે અને એ વ્યવસ્થાના ફલસ્વરૂપે મંસાગ્ના કલ્યાણ મારે. પાપ-પુણ્યને કાલુષ્ય માટે પણ નજર સામેથી અગામાં ન કરવાં જ માનવી માટે આવશ્યક છે, એ મહેતે સમજશે. આજના યુગમાં માનવી માટે બાળે બાહ્ય નજરે સુખી દેખાતો હોવા છતાં ખરી રીતે તો તે સુખી નથી. તેના મૃગમાં તો પાપ-પુણ્યની શાસ્ત્રોક્ત નહિ પણ માનવહૃદયગત આ સદૃશ વ્યાખ્યાનું વિસ્મરણ જ રહેલું છે.

અને જે યુગમાં પાપ કરવું એ આ પીવા જેટલું સ્વાભાવિક બની ગયું હોય એ યુગને “પ્રગતિયુગ” કહી શકાય ખરો ?

વિચાર પણ વિચારીને કરો !

આ લેખનું મથાણું વાંચીને તમને સહેજ આશ્ચર્ય પણ થશે. વિચાર કરવો એટલે કોઈ પણ વસ્તુ, ઘટના, પરિસ્થિતિ કે વ્યક્તિ વિશેનાં શક્ય તેટલી સારીનરસી બાજુઓ વિચારી જવી. ‘વિચાર’ એ શબ્દનો અર્થ એક રીતે તો ‘ન્યાય’ એવો પણ થાય. બંગાળી ભાષામાં

ન્યાયના અર્થમાં પણ 'વિચાર' શબ્દ વપરાય છે. "તોમાર વિચાર હોય." એટલે "તારો ન્યાય થશે" એવો અર્થ થાય. તો પછી 'વિચાર તે વળી વિચારીને કરવાનું કહેવાનો અર્થ શો?' એવો પ્રશ્ન થ. તમારા મનમાં જાગશે.

ન્યાય તો વિચારીને જ કરવાનો હોય ને? ન્યાયની ઇચ્છાવટ જેટલી વિચારપૂર્વકની અને તલગામી હોય એટલો જ સત્યની વધારે સમીપ એ ન્યાયનો ચૂકાદો આવી શકે એની તો તમે પણ ના નહિ પાડી શકો.

પણ સાચી વાત તો એ છે કે આજની દુનિયાના ૯૯ ટકા જેટલા માનવીઓ વિચારીને વિચાર કરતા જ નથી! 'વિચારીને વિચાર કરતા નથી' એટલે ઠેાઠ્ઠા પણ વસ્તુ, ઘટના, પરિસ્થિતિ કે વ્યક્તિ વિશે આજના માનવીઓ સામાન્યતઃ ઉપરછલ્લી રીતે જ વિચાર કરે છે—તાર્કિક રીતે વિચાર કરતા જ નથી! વિચારસાગરમાં તેઓ કદી ચે તલગામી ડૂબકી મારતા નથી.

અંગ્રેજીમાં એક કાવ્યપંક્તિ છે કે "Things are not what they seem." એટલે કે "ઉપરથી દેખાય છે તેવી પરિસ્થિતિઓ સત્યતઃ તો હોતી નથી." સાગરની સપાટી પર તો ફીણનો મુકુટ ધારણ કરેલાં મોજાઓ જ આપણને દેખાય છે, પણ તેને તળીયે તો અવનવાં ને અમૂલ્ય રત્નો છુપાયેલાં હોય છે. જે મરણવાઓ છેક સાગરના તળીયાં મુખી ડૂબકી મારે છે તેમને જ એ રત્નો લાધે છે. માનવીએ પણ એ જ રીતે છેક વિચારસાગરને તળીયે પહોંચવાનું છે. તો જ એને સત્યરૂપી રત્ન લાધે.

ત્યારે જ એણે તાત્વિક અને આ લેખને મથાળે જેમ કહ્યું છે તેમ “વિચારીને વિચાર કરેલો” કહેવાય.

આમાન્ય દૃષ્ટાંતથી આવાત સ્પષ્ટતર કરીશ. ધારો કે તમને ભયંકર રીતે શરદી થઈ છે. શરદી થવાનાં મૂળ-ગત કારણો વિશે વિચાર ક્યાં વિના તમે તમારી એ શરદી બેચાર કલાકમાં જ બંધ થઈ જાય એવું કશુંક ઓપાયે. કે એવા જ અન્ય ઉપરછલ્લા ઉપાયો ચોજો તો શરદી તાત્કાલિક તો મટી ગયેલી પણે લાગે. પણ એનું મૂળ કારણ તો એના મૂળ સ્થાને જ અસ્તિત્વમાં હોવાથી પુનઃ તમને શરદી થવાની કે ઓપધના પ્રત્યાષાતરૂપે બીજી જ કેઈકે શારીરિક અવ્યવસ્થા ઊભી થવાની. પરંતુ તમારી એ શરદીનું મૂળ કારણ કળજિયાત છે એમ ને તમે વિચાર પૂર્વક વિચારીને નક્કી કરો અને પછી એ કળજિયાતને દૂર કરો તો શરદી જડમૂળથી જાય અને તમે એ બાબતમાં વિચારીને વિચાર કર્યો કહેવાય.

આજના યુગમાં છવન એટલું તો વ્યસ્ત અને ધાંધલિયું બની ગયું છે, જરૂરી અને બિનજરૂરી પ્રવૃત્તિઓ માણસને એટલી તો ઘેરી વળી છે કે આજનો માનવી એમાંથી થોડી મિનિટો માટે પણ સુક્રત થઈને શાંત અને સ્વસ્થ ચિત્તે વિચાર કરવા બેસી શકતો નથી ! પરિણામે એનું મગજ એની બધી જ પ્રવૃત્તિઓ દરમિયાન વિચારતું રહે છે તો ખરું, પણ એ મગજ ‘તાત્વિક રીતે’ વિચારતું હોતું નથી. બધી જ બાબતોનો ઉપરછલ્લો અને તાત્કાલિક વિચાર કરી લઈને તે પોતાના નિર્ણયો બાંધે છે. પરિણામે

સત્ય એને લાધતું નથી. આજની કહેવાતી પ્રગતિશીલ દુનિયા જેમ ઉપરછઠ્ઠી રીતે જ વિચારોને અને આચારોને અપનાવતી બાધ છે તેમ એ પણ કરતો નયં છે.

વિચાર કરવાની, આવી ઉપરછઠ્ઠી અને અતાસ્તિક રીતને કારણે આજની દુનિયા પ્રગતિશીલ દેખાતી હોવા છતાં તાસ્તિક રીતે વિચારવાની ઊણપને કારણે અવળે માર્ગે આંખ મીંચીને આગળ ધપતી બાધ છે ! તત્ત્વ શું, સત્ય શું, સાધ્ય શું, માનવજીવનનું અંતિમ દ્યેય શું, ખરેખર સાચું શું—આ સર્વનો સાચો, તાસ્તિક અને નક્કર સનાતન ઉકેલ આજની દુનિયાને લાધતો જ નથી ! કારણ એ છે કે આજની દુનિયાને તાસ્તિક રીતે, શાંતિથી અને સ્વસ્થતાપૂર્વક વિચારવાની નથી કુરસદ કે નથી વૃત્તિ !

ગાંધીજીનું દષ્ટાંત લ્યો. ગાંધીજી કોઈ પણ બાબત વિશે તાસ્તિક રીતે જ વિચાર કરતા. વસ્તુ, ઘટના, પરિસ્થિતિ કે વ્યક્તિ વિશેના મૂળમાં છેક જિંડા ઊતરેલા અને સત્ય પામતા. એવું સત્ય પામ્યા પછી તેઓ એ સત્યને પોતાના આચારમાં અવિચ્છિન્ન રીતે ગૂંથી લેતા. પછી કોઈ પણ કારણ કે કોઈ પણ લોભે એ આચારથી તેઓ વિમુખ થતા નહિ ! વિચારીને વિચાર કરનારી ને એવા વિચારને આચારમાં ઉતારનારી શ્રેષ્ઠ વ્યક્તિનું દષ્ટાંત આપવું હોય તો ગાંધીજીનું આપી શકાય.

વિચારીને વિચાર કરવા માટે સૌપ્રથમ તો જીવનમાં શાંતિ આવશ્યક છે. શાંતિનું અને સ્વસ્થતાનું માનવજીવનમાં બહુ મોટું મૂલ્ય છે. આજના યુગનો માનવી રોજ

કલાકેક શાંતિપૂર્વક એકાંતમાં બેસી તાત્ત્વિક રીતે વિચારવાની ટેવ ફેળવે અને પોતે જે વાંચે, જુવે કે અનુભવે એ વિશે શાંતિથી ચિંતન અને મનન કરે તો જ એને તાત્ત્વિક સત્યો લાધે. એવાં સત્યો એ પછી એના જીવન-ચિદ્વાંતો બની રહે અને એવા સત્યમંડિત ચિદ્વાંતોના પાયા પર ચણાયે જતું એનું જીવન બિંધ, પવિત્ર અને સત્યાનુગામી બની જાય.

એટલે જો તમારે જીવનનાં તાત્ત્વિક સત્યો પાંખવાં હોય તો તમારે શાંત અને સ્વસ્થ રીતે વિચારસાગરના છેક તળીયા મુધી ડુબકી મારવી જ રહી. તરવાનો ફંગીલ પોશાક પહેરીને તમે જો સાગરની સપાટી ઉપર જ આમ-તેમ હાથ હલાવતા ત્યાં કરશો તો તરવાની ભાજ તો કઢાચ તમને મળશે, પણ જીવનમાં મૂલગત સત્યો તમને નહિ જ લાધે. માટે તમે કોઈ પણ વસ્તુ, ઘટના, પરિસ્થિતિ કે વ્યક્તિ વિશે નિર્ણય કરો ત્યારે શાંતિપૂર્વક, સ્વસ્થતાથી અને પૂરેપૂરે વિચારીને કરજો. અન્યથા તમને સત્યરૂપી રત્ન નહિ લાધે.

સાહિત્ય શા માટે?

‘સાહિત્ય’ એ શબ્દ આ યુગમાં આપણે કાને વારંવાર અથડાય છે. પણ એ શબ્દના તાત્ત્વિક અર્થ માટે ભાગ્યે જ આપણે વિચાર કરીએ છીએ. એ શબ્દનો તાત્ત્વિક અર્થ સમજ્યા વિના, સાહિત્ય શા માટે હોવું જોઈએ તે માનવ-જીવનમાં એ કેવો અને કેટલો ભાગ ભજવી શકે એ યથાપેક્ષ રીતે સમજાય એવો સંલવ નથી. આ દ્વંડા લેખમાં

એ શબ્દનો મૂલગત અને તલગામી અર્થ પામવા આપણે
ચાલ કરીશું...

‘સાહિત્ય’ એ શબ્દનો સામાન્ય અર્થ તો ‘સાધન’
થાય છે, જેમ કે ‘લખવાનું સાહિત્ય’, ‘રાંધવાનું સાહિત્ય’
‘વગેરે.’ આ સામાન્ય શબ્દપ્રયોગ પરથી તો ક્ષતિ થાય છે
કે કશાંકનું સાધન બને એવા હેતુથી જ અક્ષરજ્ઞાનની
બાબતમાં પણ આ ‘સાહિત્ય’ શબ્દ યોગ્યો હશે. બધી રીતે
વિચાર કરતાં અને સામાન્ય તેમ જ સહજ બુદ્ધિને કામે
લગાડતાં જીવન માટેનું—જીવન ધડવા માટેનું—જીવનના
ઉધ્વીકરણ માટેનું—સાધન જે અક્ષરજ્ઞાન અને તેને ‘સાહિત્ય’
એવું નામ સંભવતઃ અપાયું હશે એમ કહી શકાય.

એ પરથી ‘સાહિત્ય’ શબ્દની વ્યાખ્યા ઘડવી હોય તો
આવી જ કંઈક ધડી શકાય: ‘જીવનને જે ઘડે તે સાહિત્ય.
એ માટેની મારી પોતાની અંગત વ્યાખ્યા આવી છે:
“જીવનને જે ‘જીવન’ બનાવે એ સાહિત્ય,” આ
વાક્યમાં ખીજ વારના ‘જીવન’ એ શબ્દનો ભાવાર્થ ‘સાચું
જીવન’—‘સાચા અર્થમાં જીવન’—એવો કરવાનો છે. તાત્પર્ય કે
‘જીવનને જે સાચા અર્થમાં જીવવા જેવું બનાવે
એ સાહિત્ય.’

હવે પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે કે ‘સાચા અર્થમાં જીવવા જેવું જીવન
‘ને કહેવાય ?’ આ વિશે પણ થોડાંક તાત્વિક વિચાર કરીએ.

માનવી અને જગતનાં અન્ય પ્રાણીઓ વચ્ચે સૌથી
મોટો અને તાત્વિક ભેદ એ છે કે માનવી જગતના કોઈ
પણ પ્રાણી કરતાં વધારે બુદ્ધિ ધરાવે છે. એ બુદ્ધિનો

ઉપયોગ જોટલે અંશે એ પોતાનું જીવન સરળ, સુંદર અને સ્વચ્છ બનાવવામાં કરે જોટલે અંશે એની ખુદ્ધિ આર્થિક થયેલી લેખાય.

આ વિશ્વમાં જેમ સુંદરતા ભરી છે તેમ કુરૂપતા યે ભરી છે. જેમ સત્ નજરે પડે છે તેમ તેની સામે અસતનું વૈપ્રત્ય પણ દેખાય છે. પુણ્ય પણ છે અને પાપ પણ છે. સાદું યે છે ને નરમું યે છે. એ ઉભય દંદાવલિઓ વચ્ચે જગતમાં નિરંતર દંદયુદ્ધ ચાલ્યા જ કરે છે. એવા સંઘર્ષયુદ્ધમાં કુરૂપતા, અસત્ય, પાપ, નરસાપણું વગેરે ત્યાગીને જીવનને સરળ, સુંદર અને નિર્મળ બનાવવામાં માનવી જોટલે અંશે પોતાની ખુદ્ધિ કામે લગાડે તેટલે અંશે તેનું જીવન ધડાયેલું—ઊર્ધ્વાકરણ પામેલું—લેખાય.

અને આવા જીવનધડતરમાં—આવા ઊર્ધ્વાકરણમાં ખુદ્ધિને દોરવણી આપનાર સાધનોમાં અક્ષરજ્ઞાન એ મહત્ત્વનું સાધન છે. જોટલે જ એ સાધનને ‘સાહિત્ય’ એવું નામ અપાયું હોવાનો સંભવ છે.

જોટલે હવે ‘સાહિત્ય શા માટે ?’ એ પ્રશ્નનો ઉત્તર સરળ બનશે. માનવીને પ્રભુએ આત્મા, હૃદય અને ખુદ્ધિ આપ્યાં છે. અક્ષરજ્ઞાન દ્વારા ખુદ્ધિને સાચી દિશાદોરવણી આપીને અને એ ત્રણેનો ઉત્તરોત્તર વિકાસ સાધીને જીવનને સાચા અર્થમાં ‘જીવન’ બનાવે એનું નામ જ સાહિત્ય. સાહિત્ય જોટલા માટે છે કે વિશ્વમાં જે સત્ય છે, જે શિવ છે અને જે સુંદર છે એનો માનવીને અનુભવ થાય—કેવળ અનુભવ જ નહિ, એનો આત્મસાત્ પણ થાય—એવી અક્ષર-

જ્ઞાનજન્ય બુદ્ધિ દ્વારા એ સાહિત્ય માનવીનું જીવન ઘડે ને આ જગતમાં એ રીતે એનું આબ્યું સાર્થક થાય.

ઉપલી વ્યાખ્યાની કમોટીમાંથી પાર ઉતરે એને જ હું તો સાચું સાહિત્ય લેખું. જે બધું લખાય ને છપાય એને 'સાહિત્ય' માની લેવાની બૂલ આજના યુગનો માનવી કરી રહ્યો છે. સાહિત્યના સાચા ને તાત્ત્વિક અર્થ વિશે એ સારથે જ વિચારે છે. પરિણામે તેના હાથમાં એવું ઘણું ઘણું છપાયેલું આવી પડે છે, જે ખરેખર તો 'સાહિત્ય' હોતું જ નથી. જગતની પ્રત્યેક વસ્તુ ને પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિ 'જીવન' માટે જ છે. માનવપ્રવૃત્તિઓમાંની સાહિત્ય, કલા અને વિજ્ઞાન સરખી પ્રવૃત્તિઓ પણ જીવન માટે જ છે—હોવી જોઈએ. જીવન માટે એટલે 'સાચા જીવન' માટે, જીવવા થોડું જીવન માટે, સંવેદનશીલ અને સાત્ત્વિક જીવન માટે. દુઃખમાં કે સાહિત્ય જીવન માટે જ છે. સાહિત્ય માટે કંઈ જીવન નથી. સાહિત્ય એ 'સાધન' છે, ત્યારે જીવન—સાચા અર્થમાં જીવન—એ 'માધ્ય' છે. આ સનાતન સત્ય ન બૂલનાર જ સાહિત્યનો સાચો અને તાત્ત્વિક અર્થ તારવી શકે અને પામી શકે.

લક્ષ્મણુરેખા

માયાવી સુવર્ણમૃગ પાછળ દોડેલા રામચન્દ્રજીની (ખરી રીતે તો એ માયાવી-મૃગની જ) ચીસ સાંભળીને મીતાજીએ લક્ષ્મણને જ્યેષ્ઠ બંધુની વહારે બપોલું કહ્યું. મીતાજીને એકલાં મૂકીને જવાની આનાકાની કરતા લક્ષ્મણને મીતાજીએ ટાણે માસ્તાં, તેણે બોંચ પર એક રેખા દોરી

અને સીતાજીને કહ્યું : 'તમે કોઈ પણ સંલેગોમાં આ રેખા ઓળંગશે નહિ.' એ રેખા 'શમાયણ'માં 'લક્ષ્મણરેખા'ને નામે ઓળખાઈ છે. સંધુવેશે રાવણ બિદા માગવા આવ્યો ત્યારે લક્ષ્મણની સલાહ બૂલી જઈને સીતાજીએ એ રેખા ઓળંગી. પરિણામ શું આવ્યું તે મુંવિદિત છે.

માનવીએ પોતાના જીવનમાં સંયમ અને નિયમન ધારે પણ આવી જ 'લક્ષ્મણરેખા' દોરવી આવશ્યક છે. કેમ કે નીતિ-અનીતિ, શુભ-દુર્ગુણ, અંધમ અને સ્વછંદતા તેમ જ સારા અને નરસા વચ્ચે એક એવી તો સૂક્ષ્મ રેખા રહેલી હોય છે કે કેવળ માનવીનાં પ્રજ્ઞાયક્ષુ જ એને ભેદ શકે.

જીવનને જો સાગરની ઉપમા આપીએ તો પોતાના જીવનના ઘડતર ધારે માનવીએ એક પાળ બાંધવી જરૂરી છે. એટલું જ નહિ પણ એ પાળ કદી તૂટે નહિ એની સતત તકેદારી પણ જરૂરી છે. સાગરની પાળ જો એક વાર તૂટી તો સાગરનાં નીર ક્યાં જઈને પહોંચવાનાં એ કોઈથી કહી શકાય નહિ. જીવનનું પણ એવું જ છે. સંયમરૂપી પાળ તૂટી તો જીવન ક્યાં જઈને અથડાવાનું એ તો પછી માનવીનાં પોતાના હાથની વાત રહેતી નથી. જીવનના ઉદ્ધાસને, જીવનની રસિકતાને અને જીવનના વિલાસને પણ પાળ હોવી જોઈએ. એટલા માટે જ કવિ નાનાલાલે કહ્યું છે કે—

“ રસનરસ્યાં ઓ બાળ !
રસની રીત ન ભૂલશો;
પ્રજુએ બાંધી પાળ—
રસસાગરની પુણ્યધી ”

આપણે આપણા હવનમાં અનેક વાર બોલ્યે-અમણ્યે પણ 'લક્ષ્મણરેખા' જોળંગી બંધજે છીએ અને પછી લક્ષ્મણની, અસ્તવ્યસ્ત અને સ્વચ્છંદી હવનનાં પરિણામો લોગવીએ છીએ. એટલા માટે જ સમાજે આચરણના અમુક નિયમો પકડ્યા હોય છે. સમાજનો ભય પણ ખરી રીતે તો 'લક્ષ્મણરેખા' જોળંગવાની વૃત્તિ કે-લાલચને દેટલીક વાર અટકાવે છે. 'મનઃમૃતિ' એ ગ્રંથ આપણા સમાજ માટે તેમ જ સમાજની પ્રત્યેક વ્યક્તિ માટે એક પ્રકારની પ્રબળ અને પ્રખર 'લક્ષ્મણરેખા' જ છે. માનવ-માનસના ઝીણવટભર્યા અભ્યાસ પછી તેમ જ માનવસહજ નિર્ણયતાને દષ્ટિ સમક્ષ રાખીને જ એ ગ્રંથ સ્વાયે હશે. કદાચ એટલા માટે જ એનાં સ્થયિનાને 'મહુ ભગવાન'નું ષિરુદ્ધ અપાયું હશે.

માનવી પ્રથમ વાર ત્યારે કોઈ નાના શા 'નીતિ-નિયમનો, સામાજિક નિયમોનો કે સ્વાસ્થ્યના નિયમોનો ભંગ કરે છે ત્યારે મોટે ભાગે તો એમ જ વિચારતો હોય છે કે 'એમાં શું?' આ 'એમાં શું?' એ જ 'લક્ષ્મણરેખા' છે, એ જ સાગરની પાળ છે, આ વાત માનવી એવે સમયે ભૂલી જતો હોય છે. જ્વ. ગડકરીના 'એક જ પ્યાલો' નામે સુવિખ્યાત મરાઠી નાટકનો નાયક મુરારો એક નાનકડો પ્યાલો જ પીએ છે. એ વિચારે છે : "એક જ પ્યાલો દારૂ એક જ વાર પીવામાં તે એવું કયું મોટું સુકસાન થઈ જવાનું છે?" પણ ખરું જોતાં તો એ એક જ પ્યાલો એને માટે તો 'લક્ષ્મણરેખા' સમાન હતો. એણે 'એમાં શું?'

કદીને એ સાગની પાળ તોડી અને પરિણામે જીવનના સર્વનાથને જ નોતર્યો.

આમ પ્રત્યેક દુર્યુધ્વએવનના મૂળમાં તો જીવન 'લક્ષ્મણરેખા'નું ઉલ્લંઘન જ રહેલું હોય છે. ઘેરમાં નિશાળમાં આનો બે આના ચોરનાર કિચોર મોટો કઢાચ ભયંકર તરકર પણ જની જાય. 'સિનેમાની' માં ગમે તે રીતે વચ્ચે ઘૂમી જઈને બીજાઓનો રૂખાડનારી વ્યક્તિ વખત આવતી બીજાની મિત્ર પણ તરખ ભારવાની વૃત્તિ દાખવે એમ માનસશ છે. જીવનના નાના સાગતા સંયમોનું ઉલ્લંઘન જ જતાં માનવીને બિનજવાબદાર, સ્વચ્છંદી અને સંઘા સમાજ કે પ્રજાનો ડર ન જાણનાર માનવી બનાવે છે. એ વ્યક્તિની હિંમત ઉત્તરોત્તર કેળવવાતી જાય છે અને એવ વ્યક્તિ બહાદુર બનતી જાય છે એવું પણ કેટલીક વા આપણે જોઈએ છીએ. પણ એની એ વીરતાએ જ એ માનવજીવનનો મૂળભૂત હેતુ ભૂલી જતો કરી દીધો હોય છે. એ 'વીર' ખરો, પણ 'સાચો માનવી' નહિ. સંયમ, નિયમ અને સદાચારભર્યું જીવન જે ગાળે એ જ 'સાચો માનવી.'

માનવજીવનની 'લક્ષ્મણરેખા'માં સીમાબદ્ધ રહેવું એ કાયરતા નથી પણ વીરતા છે, કેમ કે સંયમનું પાલન એક પ્રકારની સૂક્ષ્મ વીરતા જ માગી લે છે. સાચો 'ત્યાગી' એ સાચો 'વીર' પણ છે, કારણ કે એણે ઇન્દ્રિયો પર વિજય મેળવ્યો હોય છે. આરિચ્ચરીલ વ્યક્તિ સમાજમાં એટલા માટે આદરણીય લેખાવી જોઈએ કે એણે માનવ-

સુલભ નિર્ભયતા પર વિજય પ્રાપ્ત કર્યો છે. એ વિજય મેળવવા એણે કેટલાંય સૂક્ષ્મ આંતરિક યુદ્ધો જેવ્યાં હશે ત્યારે જ એને એ વિજય છેવટે પ્રાપ્ત થયો હશે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો “આશ્ચર્યશીલ માનવી એક યોદ્ધો જ છે—એક મહાવીર જ છે.”

અહીં કદાચ કોઈને પ્રશ્નો જાગશે : ‘નીતિ, સદાચાર, સંયમ વગેરે શા માટે ?’ ‘પ્રભુમાં શ્રદ્ધા શા માટે ?’ ‘પ્રભુને કોણે જાણ્યો છે ?’ ‘પ્રભુ એ કેવળ આપણી કૃપના જ કેમ ન હોય ?’ ‘માનવીનું મન જ્યાં ને જે તરફ જવા ઇચ્છતું હોય તેને માનવીએ શા સારું રોકવું ?’ આ અને આવા અનેક પ્રશ્નોનો ઉત્તર એક જ છે : ‘ઇન્દ્રિય કોઈ વ્યક્તિરૂપે કદાચ નહિ હોય, પણ કોઈક શક્તિરૂપે તો છે જ. માનવી જ્યારે પ્રથમ વાર ચોરી, વ્યભિચાર કે અન્ય કોઈ પણ પ્રકારનું દુષ્કર્મ કરવા તૈયાર થાય છે ત્યારે તેનો અતરાત્મા એ વેળા એ કાર્ય ‘ખોટું’ હોવાની ચેતવણી આપે જ છે. આ અતરાત્મા એ જ ‘પ્રભુ’, એ અંતરાત્માના અવાજને પ્રીછનાર તે ‘આસ્તિક’ અને એ અંતરાત્માના અવાજને અવગણનાર તે ‘નાસ્તિક’-નીતિ, સદાચાર અને સંયમ કેવળ વ્યક્તિના જીવનવહેણને જ નિયમિત રાખવા માટે જરૂરનાં નથી, પણ સમાજની એક પ્રકારની સુવ્યવસ્થા કાળે પણ આવશ્યક છે. સંયમિત અને સૈદ્ધાંતિક જીવન ગાળનારી વ્યક્તિઓનો સમૂહ એ જ ‘સુસમાજ’. સમાજની પ્રત્યેક વ્યક્તિ જેટલે અંશે એવા જીવનનો ભાગ કરે એટલે અંશે એ સમાજ પ્રગતિ પામે

અને એટલે જ વ્યક્તિ તથા સમષ્ટિના સુગઠન અને સુધ-
 ંતર માટે ‘લક્ષમણરેખા’ ન એળંગવાની જરૂર તકેદારી
 કેવળ આવશ્યક જ નહિ, ‘અનિવાર્ય’ પણ છે.

માનવીનું પ્રત્યેક ‘પ્રથમ પાપ’ ‘લક્ષમણરેખા’ના ઉદ્ભ-
 વતમાંથી જ જન્મે છે. એ પ્રથમ પાપ પછી માનવી આગળ
 વધતો વધતો ધીરે ધીરે પાપથી એટલો બધો તો દેવાઈ
 જાય છે કે અંતરાત્માનો અવાજ પછી એને અંભળાતો જ
 નથી ! અંતરાત્માની એ ઝીણી જખૂકતી જ્યોત પાપની
 બચકર જવાગાઓના આંખને આંછ નાખનારા ભડકાઓમાં
 એની નજરે ચડતી જ નથી ! એવો માનવી પછી
 ક્યાં જઈ પહોંચે તે કહેવાય નહિ. એ ક્યાં જઈને અટકશે
 કે કહી ચ અટકશે કે નહિ એ પણ કહી શકાય નહિ.
 એટલા માટે પ્રથમ પાપથી જ સદા સાવધ રહો. ‘એમાં
 શું ?’ એ ળહારથી સામાન્ય લાગતા પણ અંદરથી મહા-
 વિનાશક વાક્યનો કહી ચ આશ્રય ન લ્યો.

આધુનિક યુગમાં તો માનવી ડગલે ને પગલે ‘લક્ષમણ-
 રેખા’ એળંગતો થયો છે. વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યને નામે એ ખરૂં
 જોતાં તો સમય ન પાળી શકવાની પોતાની એક પ્રકારની
 નિર્ણયતા જ પ્રગટ કરતો હોય છે. મોટી નવાઈની વાત
 તો એ છે કે આજનો માનવી એ નિર્ણયતાને ‘પ્રગતિ’નો
 બિલ્લો લગાવતો ફરે છે ! પણ વ્યક્તિને અને સમષ્ટિને
 ઉપકારક એવો સંયમ જ સાચી પ્રગતિ છે એ સત્ય
 આંધળી દોટ મૂઢનાર આજની માનવજાતને કોણ સમજાવે ?
 સાચી પ્રગતિ ‘સ્થૂળતા’માં નહિ પણ ‘સૂક્ષ્મતા’માં જ

ચહેલી છે એ વાત લગભગ ભૂલી ગયેલી આજની દુનિયા
‘લક્ષ્મણુરેખા’ને પણ સાવેસાવ ભૂલી જ ગઈ છે—હવે એ
પોતાને ‘પ્રગતિશીલ’ કહેવડાવતી હોય.

કાળભગવાનનું અમૂલ્ય વરદાન

માનવીને એના મહાતપને આ તે કાળભગવાન એક
વરદાન આપે છે. એ વરદાનનું નામ “અનુભવ”.

પ્રભુએ માનવીને વિવિધ શક્તિઓનું પ્રદાન કર્યું છે. •
વિરલ પ્રતિભા, અદ્ભુત સ્મરણશક્તિ, નયનાકર્ષક રૂપ,
જન્મગત દેહઆપ્ત્ય, વયના પ્રમાણમાં ઊંડી સમજણ,
વિશિષ્ટ ગુણો કે ખાસિયતો, ભાવિને માપવાની દીર્ઘદૃષ્ટિ,
સાહસ, દંઢતા, વીરત્વ, ધૈર્ય, મહનશીલતા, વિશિષ્ટ પ્રકારની
અંતઃદૃષ્ટિ વગેરે અનેકાનેક શક્તિઓ અને ગુણો વિવિધ
માનવીઓમાં વિવિધ રૂપે અને વિવિધ પ્રમાણમાં નજરે
અડે છે. આ સર્વ શક્તિઓ ઓછેવત્ અંશે “પ્રભુદત્ત” જ
હોય છે—કઈ નહિ તો એના બીજ તો પ્રભુદત્ત જ હોય
છે. અલબત્ત, એ બીજનો એ પછી વિકાસ કરવો એ તો
માનવીના પોતાના જ હાથની વાત છે.

એટલે આવી સર્વ શક્તિઓને કે આવા પ્રકારના સર્વ
ગુણોને આપણે “પ્રભુદત્ત વરદાન” જ લેખી શકીએ. પણ
‘અનુભવ’ જ એક એવું વરદાન છે, જે પ્રભુ પણ નથી
આપી શકતો! “સમય” જ એ વરદાન આપે છે! એ
વરદાન કેઈ અકસ્માતથી, પ્રભુની કે વિધિની કેઈ અણ-
ચિંતવી કૃપાથી કે કુદરતની કેઈ અગમ્ય પ્રેક્ષાથી લાપતું
નથી. એવું વરદાન પામવા કાજે તો માનવીએ સમયની

એવળુ પર ટીપાયે જ ફૂટકો. જેમ કોઈ ઔષધને અનેક પુટ આપ્યા પછી જ એ કડવનું રૂપ ધારણ કરે છે તેમ છવનને સમયના અનેક પુટ આપ્યા પછી જ છવન અનુભવજન્ય કડવું બને છે.

કોઈક સાહસિક વેપારી પોતાના વેપારમાં પોતાના ગર્જાસંપત્ત મૂડી રોકી એ વેપારમાં ઘટતો નફો મેળવવાની આશા મેલે છે. પણ એવા વેપારીને જો કાળભગવાને અનુભવ-રૂપી વરદાન આપ્યું હોય તો સંભવ છે કે એની ગણનરી ખોટી પડે ને નફાને બદલે વેપારમાં ખોટ પણ આવે. આવી ખોટ પણ ખરી રીતે તો એને માટે કાળભગવાનનું અમૂલ્ય વરદાન જ છે, કેમ કે એથી એ જે અનુભવ પ્રાપ્ત કરે છે તેનો ભવિષ્યે ઉપયોગ કરતાં ભૂતકાલીન નિષ્ફળતાને એ ભાવિ સફળતામાં પલટાવી નાખી શકે છે. આમ ઠોકર પણ માનવછવનમાં પરોક્ષરૂપે 'વરદાન' જ બની રહે છે.

આ તો વેપારનું દષ્ટાંત આપ્યું. પણ છવનને પ્રત્યેક ક્ષેત્રે-સાહિત્ય, કેળવણી, વિજ્ઞાન, પ્રવાસ, ઉદ્યોગ, રમતગમત કે અન્ય કોઈ પણ ક્ષેત્રે-કાળભગવાન જ અનુભવનું વરદાન આપી શકે-અન્ય કોઈ જ નહિ !

તમારામાં પ્રભુદત્ત પ્રતિભા હશે, બીજી બીજી શક્તિઓ પણ હશે, પરંતુ અનુભવ તો તમને સમય સિવાય બીજું કોઈ જ નહિ આપી શકે. પ્રતિભા પ્રભુદત્ત છે-અનુભવ સમયદત્ત છે. એ બેઉ એકબીજાં યતાં સોનામાં મુગંધ ભળ્યા જેવું થાય. પ્રતિભા સ્ફુટિલગ જેવી છે, જ્યારે અનુભવ તળ, આરોગ્યપ્રદ અને બલપ્રદ જળ સમાન છે.